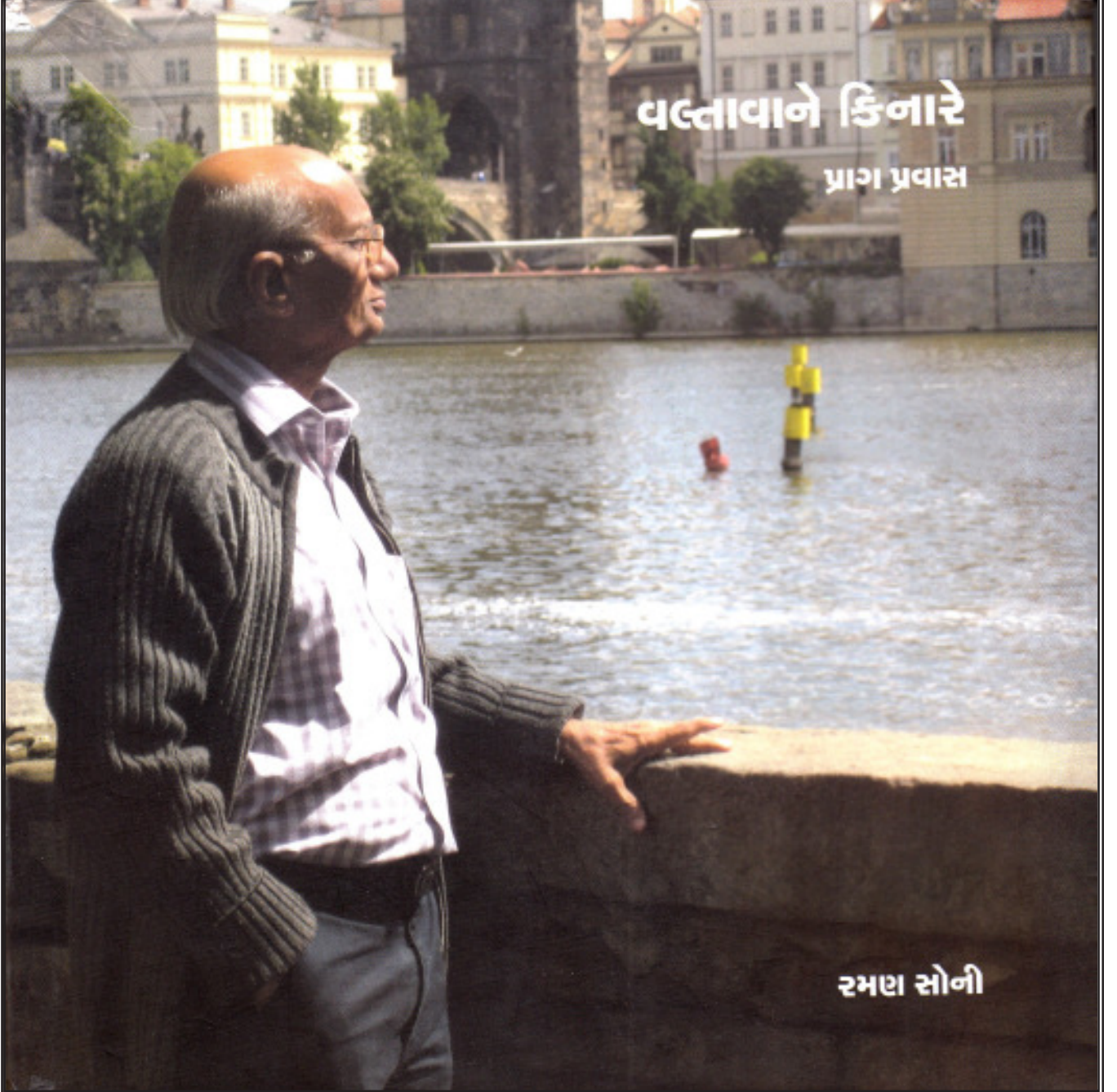

वल्तावाने किनारे

प्राग प्रवास

रमण सोनी

લેખક-પરિચય

ચાર દાયકા સુધી ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનું અધ્યાપન કરીને વડોદરાની મ.સ.યુનિવર્સિટીમાંથી નિવૃત્ત થયેલા, અને ૧૯૮૦-૮૫ દરમ્યાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-નિર્મિત ગુજરાતી સાહિત્યકોશના એક સંપાદક રહેલા પ્રો. રમણ સોની (જ. ૭-૭-૧૯૪૬) ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચક, નિબંધકાર, અનુવાદક, સંશોધક અને સંપાદક છે.

કવિ-વિવેચક ઉશનસુ - એ શોધનિબંધમાં તથા વિવેચનસંદર્ભ, સામિપ્રાય, મારી નજરે, વગેરે વિવેચનગ્રંથોમાં વસ્તુના નક્કર સ્પર્શવાળું વિવેચન આપનાર ડૉ. સોની ગુજરાતી વિવેચનના વિશેષો અને વિલક્ષણતાઓ પર સતત નજર રાખતા રહ્યા છે. મરમાળી અભિવ્યક્તિથી નિઃસંકોચપણે નિર્ભીત વિવેચન કરવા છતાં વિવેચનમાં એમનો મૂળ અભિગમ તટસ્થ, વિધાયક અને ઇતિહાસલક્ષી રહ્યો છે. એમણે મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન કૃતિઓનાં નમૂનેદાર શાસ્ત્રીય સંપાદનો આપ્યાં છે એમાં ૧૬મી સદીના કવિ વિષ્ણુદાસકૃત ચંદ્રહાસ-આખ્યાનનું સમીક્ષિત સંપાદન ઉત્તમ છે. સમયદર્શી સાહિત્યસંદર્ભકોશના ૪ ગ્રંથો એમનું યશસ્વી કોશકાર્ય છે.

જેની ૨૧ આવૃત્તિઓ થઈ છે એ તોત્તોચાન ઉપરાંત અમેરિકા છે ને, છે જ નહીં -જેવા સહજ સુંદર અનુવાદગ્રંથો, વસ્તાવાને કિનારે તથા હિમાલય અને હિમાલય જેવાં પ્રવાસ-પુસ્તકો, સાત અંગ, આઠ નંગ, અને - જેવો હાસ્યનિબંધસંગ્રહ સર્જકતાનો સ્પર્શ ધરાવે છે. એમણે કરેલાં અનેકવિધ અભ્યાસશીલ સંપાદનોમાં શાસ્ત્રીયતા અને વિવેચકની સજ્જતાનો સુમેળ છે.

અઢી દાયકા(૧૯૯૧-૨૦૧૭) સુધી એમણે કરેલા પ્રત્યક્ષ સામયિકના સંપાદને પુસ્તક-સમીક્ષા-ક્ષેત્રે અમીટ છાપ છોડી છે. પ્રત્યક્ષના ઉપક્રમે થયેલા નેપથ્યેથી પ્રકાશવર્તુળમાં તથા અવલોકનવિશ્વ જેવા બૃહદ સંપાદનગ્રંથો ચિરસ્મરણીય છે.

વિવેચનમાં તેમજ સર્જનાત્મક લેખનમાં એમનું સઘન છતાં મરમાળુ ગદ્ય હંમેશાં રસપ્રદ બની રહે છે એ તેમની વિશેષ ઓળખ છે.

- કિશોર વ્યાસ

કૃતિ-પરિચય : વલ્તાવાને કિનારે

શ્રી રમણ સોનીને આપણે સૌ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કૃષ્ટ વિવેચક, સંપાદક, અનુવાદક તરીકે ઓળખીએ છીએ. એમણે ઇન્ટરનેશનલ બુક ફેર નિમિત્તે ભારતીય લેખકોના પ્રતિનિધિ તરીકે ચેક રિપબ્લિકના મુખ્ય શહેર પ્રાગનો પ્રવાસ કરેલો, એનાં સંસ્મરણોને આલેખતા આ પ્રવાસ-કથનમાં એક અભ્યાસી સાહિત્યકારની વિસ્મયસભર પ્રવાસી તરીકેની ઓળખ ઊપસે છે.

પુસ્તકની શરૂઆત પ્રવાસપૂર્વેનાં કુતૂહલ-જિજ્ઞાસાથી થાય છે. પછી પુસ્તકમેળાનો લાક્ષણિક ઉદ્ઘાટન-સમારોહ, ત્યાંની સાહિત્યલક્ષી અનુવાદ-કેન્દ્રી ગતિવિધિઓ, લેખકો-વ્યક્તિઓની વાત આવતી જાય છે. ફ્રાન્સ કાફકાના સ્મૃતિભવનની મુલાકાતનું વર્ણન ને એ સ્થળના અનુભવો કાફકાને આપણી સામે જીવંત કરી દે છે. પ્રાગની વલ્તાવા નદીને પણ સર્જકે સ્નેહપૂર્વક શબ્દ-બદ્ધ કરી છે. પ્રાગનાં વિશિષ્ટ સ્થાપત્યો, નેશનલ ગેલેરીના ચિત્ર-પ્રદર્શનમાં માણેલાં પેઇન્ટિંગ્સ, પ્રાગનો ઐતિહાસિક ભવ્ય દુર્ગ –એનાં વર્ણનોમાં તાદશતા છે. ચાર્લ્સ યુનિવર્સિટીની મુલાકાતના વર્ણનમાં પ્રાગ-સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં પડતું યુનિવર્સિટી-સ્થાપત્યનું પ્રતિબિંબ આબાદ ઝિલાયું છે. પ્રાગની ટ્રામમાં થયેલા રમૂજ અનુભવની વાત બહુ નિખાલસતાથી થઈ છે. પુસ્તકમેળામાં થયેલી સાહિત્યચર્ચાઓ, સાથી લેખકોએ તથા લેખકે પોતે રજૂ કરેલા વિચારોની સુરેખ નોંધ પણ ભાવકને આ પુસ્તકમાં સાંપડશે. પ્રાગના નાટ્યગૃહનું ને ઓપેરાનું અનુભવ-આલેખન પણ આસ્વાદ્ય છે.

માહિતી, વર્ણનો અને અનુભવ એ ત્રણેય વચ્ચેનું સાયુજ્ય આ પ્રવાસકથનમાં જોવા મળે છે. આલેખનમાં ઊપસેલું ગદ્યરૂપ અને ભાષાકર્મ સહજપણે ઊંચાઈને સ્પર્શે છે. પ્રવાસ-રેખાંકનમાં લેખકની સંવેદનરેખા પણ સંચરતી રહે – એવી જે આશા લેખકે પ્રસ્તાવનામાં વ્યક્ત કરી છે એ ફળીભૂત થઈ છે.

તો, પ્રવેશીએ.

– ભારતી રાણે

वल्तावाने ङिनारे

प्राग-प्रवास

•

रमण सोनी

Vltava-ne Kinare : Prague-Pravas : A Travelogue
by Raman Soni, 2014

© રમણ સોની

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૪

કિંમત : રૂ. ૧૪૦

પ્રકાશક
પાર્શ્વ પબ્લિકેશન્સ
અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬

ટાઈપસેટ અને લે-આઉટ : વિભા સોની
મુદ્રણસજ્જા : આકાશ સોની

મુદ્રક
કે. ભીખાલાલ ભાવસાર
અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૪

- આ પુસ્તકમાં મૂકેલા ફોટોગ્રાફ પૈકી થોડાક પંકજ ઠાકુરે તથા ટેરેઝા ડોલેઝાલોવાએ અને બે-ત્રણ ચેક-પ્રકાશનોમાંથી લીધેલા છે. બાકીના સર્વ ફોટોગ્રાફ : રમણ સોની

भारं पीत्रो — दोडित्री
जडूनवी, नरिडेत्त; वैडेडी; तन्भय, सभ्यङ्ग; ऋषिता-ने
दुनियात्तरभां विस्मयथी घूमी वणवानी शुभेच्छा साथे

પ્રેસ્તાવણ

પ્રાગ (પ્રાહ)

અને

ચેક રિપબ્લિક

નિવેદન

૨૦૧૨ના મે માસમાં, ચેક રિપબ્લિકના મુખ્ય નગર પ્રાગ (પ્રાહા)ના મુલાકાત-પ્રવાસે જવાનું થયેલું. નિમિત્ત હતું : ત્યાં યોજાયેલા ઇન્ટરનેશનલ બુક ફેર પ્રસંગે, ભારતીય લેખકોનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવા માટે ભારતીય સાહિત્ય અકાદેમીને ત્યાંની સરકાર તેમજ આપણા રાજદૂતાલય તરફથી મળેલું નિમંત્રણ.

આ પ્રવાસ-કથાનક ‘ચાર દિવસ પાંચ રાત્રિ : પ્રાગસંસ્મરણો’ એ નામે, જુલાઈ ૨૦૧૨થી ઓક્ટોબર ૨૦૧૨ સુધીના ‘ઉદ્દેશ’ના અંકોમાં પ્રગટ થયેલું. ત્યારે ઘણા મિત્રોને એમાં રસ પડેલો — રૂબરૂમાં, ફોનથી, પત્રથી એમનો એ આનંદ મારા સુધી પહોંચેલો. (એમાંના કેટલાક પત્રાંશો આ પછીના પાને મૂક્યા છે.)

એ શ્રેણીને હવે પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરું છું. ‘પ્રવેશતાં પહેલાં—’ એ ભૂમિકા તથા પરિશિષ્ટનું લખાણ પુસ્તકમાં પહેલીવાર ઉમેરાય છે.

આ તબક્કે, પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરનાર એ સૌ વાચકો-મિત્રોનું તેમજ એ લેખાંકો ઘણા રસથી ને માવજતપૂર્વક ‘ઉદ્દેશ’માં પ્રગટ કરનાર સદ્ગત મિત્ર પ્રબોધ જોશીનું સ્મરણ કરું છું. પ્રબોધભાઈ હવે નથી એનો રંજ પણ અનુભવું છું.

‘પાર્શ્વ પબ્લિકેશન’ના બાબુભાઈએ હંમેશના ઉમળકાથી આને પ્રગટ કરવાનું સ્વીકાર્યું એ માટે આભાર વ્યક્ત કરું છું. પુસ્તકની સાજ-સજ્જામાં ચિ. વિભા-આકાશ સાથે રહ્યાં એનો વિશેષ આનંદ છે. — રમણ સોની

૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, ramansoni46@gmail.com
જૂનો પાદરા માર્ગ, વડોદરા ૩૯૦૦૦૭ ફોન 9228215275

આ ઈ-પ્રકાશન(૨૦૨૨)
માટે મૂળ કલર-ફોટોગ્રાફ
રસપૂર્વક ને દષ્ટિપૂર્વક
સંયોજિત-સંપાદિત કરવામાં
ડૉ. ભારતી રાણોનો તથા
આકાશ સોનીનો સહયોગ
મળ્યો છે એનો આનંદ વ્યક્ત
કરું છું —૨.

કેટલાક પત્રોમાંથી ...

તમારી સાથે પ્રવાસમાં આવ્યા હોઈએ એવી સાહજિકતા અનુભવાય છે. ગદ્યશૈલીનું તો તમને વરદાન મળ્યું છે.

– મધુસૂદન કાપડિયા

વચ્ચેવચ્ચે આવતા Flashes બહુ રમણીય! સર્જનાત્મક ઉન્મેષો પણ વરતાય છે. ગદ્ય પણ એવા જ ઊંચા સ્તરનું.

– ધીરેન્દ્ર મહેતા

વસ્તાવા નદીની પાળે ઊભીને તમે વહેતી ક્ષણોને આબાદ ઝીલી છે. અખૂટ રસથી બધું જોયું-જાણ્યું-પ્રમાણ્યું. જૂની પણ ઝાંખી ન થયેલી સદીઓનાં પગથિયાં ચડ્યા... કાફકાભવનમાં કાફકાનું સાન્નિધ્ય અનુભવ્યું.. મજા પડે છે આ બધું માણવાની.

– રમણીક સોમેશ્વર

આવી પ્રત્યક્ષ યાત્રા ગુજરાતી ભાષામાં એક વિરલ ઘટના છે.

–રાધેશ્યામ શર્મા

અ ગુ ક મ

- ૧ વળતાં
મંડળી મળવાથી...
૨. મધ્ય વિરામ : ઓહ, ઈસ્તામ્બૂલ!
ઢળતી સાંજે પ્રાગ
૩. સ્વેટ ક્લિનહી
નેટિવ હાઉસ ઓફ ફાન્સ કાફકા
૪. વસ્તાવા નદી પર ઊતરતી રાત
ભાષા અને સંસ્કૃતિની ચાહના
૫. સ્થાપત્યોમાં ઊપસતી યુનિવર્સિટી
ભારતીય સામ્રાજ્ય સાહિત્ય : ગોષ્ઠિ
૬. ટ્રામાનંદ - પૂર્વાર્ધ
ભારતીય યજમાન : ઘરનું ભોજન
૭. હવે નિમંત્રિત પ્રવાસી : ચિત્રદર્શનો
અને પ્રાગદુર્ગ : નગરનો મુકુટમણિ
૮. ભારતીય રેસ્તોરાંની શોધ
ચર્ચાસંવાદ : સાહિત્યથી ફિલ્મ
૯. માહિતીનો પણ રોમાંચ!
૧૦. ભરી લો શ્વાસમાં...
Meet Writers From India
૧૧. ટ્રામપ્રવાસ : સફળ ઉત્તરાર્ધ!
નાટ્યગૃહનો સ્મરણીય અનુભવ
૧૨. બધું આવી ગયું ને?
વસ્તાવા-થી હવે પાછા, સાબરમતી
પરિશિષ્ટ : એક સાહિત્ય

પ્રવેશતાં પહેલાં

આપણે ન્યૂયોર્ક વિશે, પેરિસ વિશે, લંડન વિશે — અરે રોમ કે બર્લિન વિશે જેટલું જાણતા હોઈએ એટલું પ્રાગ વિશે જાણતા ન હોઈએ. આપણે કેવળ કુતૂહલથી પુસ્તકોમાં કે ઇન્ટરનેટ પર પ્રાગ શોધવામાં ભાગ્યે જ રસ લેતા હોઈએ. યુરપ-પ્રવાસી કરનારાઓની યાદીમાં પ્રાગ કે એક રિપબ્લિક જવલ્લે જ જોવા મળે.

પણ હા, સાહિત્યરસિકોના મનમાં પ્રાગ જરૂર ઝબક્યું હોય — એક સંલગ્ન બિંદુ તરીકે : કાફકાનું પ્રાગ. વળી આપણા જાણીતા હિંદી લેખક નિર્મલ વર્મા પ્રાગમાં ઠીકઠીક વખત રહેલા, એમના નિબંધોમાં ને 'વે દિન' નામની એમની નાનકડી નવલકથામાં પ્રાગની વાતો વાંચી હોય એ ય સ્મરણમાં પડ્યું હોય. ઈતિહાસમાં રસ હોય તો પ્રાગનો કિલ્લો એક રીતે વિશ્વખ્યાત છે એ આપણી જાણમાં હોય. બસ.

એટલે દિલ્હીથી સાહિત્ય અકાદેમીનું કહેણ આવ્યું ત્યારે, સાચું કહું તો, પહેલાં તો એક કચવાટ થયો કે એક રિપબ્લિક પર શું પસંદગી ઉતારી હશે; લંડન કે એવી કોઈ જાણીતી જગા હોય જેની ઘણી વાતો મનમાં પડી હોય, જ્યાં આપણાં બે'ક મિત્રો પણ રહેતાં હોય... પણ પસંદગી મારી ય ન હતી ને અકાદેમીની ય ન હતી; નોતરું આખી દુનિયામાંથી માત્ર પ્રાગથી જ આવ્યું હતું!

પણ પછી રસ પડવા માંડ્યો. પહેલું તો એ ઝબક્યું કે બિલકુલ અપરિચિત જગાનો રોમાંચ કંઈ ઓર હોય. થયું કે, ચાલો, આપણા કાફકાજીના ગામમાં તો જવાનું છે જ ને. એક મિત્રે ફોન પર કહ્યું પણ ખરું : 'સાંભળ્યું છે કે તું કાફકા-નગરમાં જઈ રહ્યો છે... વાહ!'

પછી ખાંખાખોળા ચાલ્યા. આમેય મને ભૂગોળમાં (ને અલબત્ત ખગોળમાં) ઘણી દિલચસ્પી. કોઈ સાહિત્યકાર મિત્ર જાણે તો

એને માઠું લાગે, પણ મને એટલાસ જોવામાં પણ કવિતા વાંચવા જેવો રસ પડે! નકશાની આંગળી પકડી માઈલોના માઈલો ઘૂમી વળવાની મજા પડ્યા કરે. એટલાસ જોયા. વળી ‘વિશ્વકોશ’ ઉથલાવ્યો. અને હવે મને કોમ્પ્યુટરમાં પણ રૂપિયે બે આની ખબર પડવા લાગી છે એટલે ઈન્ટરનેટ પર આથડવાનું શરૂ કર્યું. ખપ પૂરતું જોયું. મારે ક્યાં સંશોધનલેખ કરવો હતો, વિસ્મયથી જ થોડીક જાણકારી મેળવવી હતી...

– અને વાંચ્યું કે દુનિયાનાં સુંદર શહેરોમાંનું એક છે પ્રાગ. એમ પણ વાંચ્યું કે એક સારું પ્રવાસ-થાનક, ટુરિસ્ટ સેન્ટર છે પ્રાગ. ઓત્તારી, આપણે આ તો જાણતા જ ન હતા! (આપણે એટલે હું.) હશે ભાઈ યુરપમાં એ જાણીતું પ્રવાસકેન્દ્ર. આપણા તો કોઈ લેખકે પ્રવાસકથાનકમાં પ્રાગ વિશે લખ્યું જાણેલું નહીં. પછી એક પુસ્તકમાં જોવા મળ્યું — ભારતી રાણેએ એમના ‘ઈપ્સિતાયન’માં થોડુંક લખ્યું છે પ્રાગ-પ્રવાસ વિશે. પણ ભારતીબહેન તો દુનિયાભરની અજાણી જગાઓમાં પણ ભમી વળવાની મુશ્કેલીઓ.

પ્રાગ એક રિપબ્લિકનું પાટનગર. હમણાં સુધી તો આપણે ચેકોસ્લોવાકિયા નામના દેશને જાણતા હતા. નિર્મલ વર્મામાં પણ ‘ચેકોસ્લોવાકિયા’ જ છે. યુરપમાં નાના-નાના દેશો. વળી એમાંથી ય નાના-નાના થતા ગયેલા – પણ પછી નરવા થતા ગયેલા. એમાંનો આ એક. સ્વમાનભરેલા આનંદથી એકદમ ટટ્ટાર. ઈતિહાસના અનેક ઘસરકા, અરે ઘસરકા શું, જખમો ખમીને હવે સ્વસ્થ, નિરામય થયેલો નાનકડો દેશ. ને એનું આ મુખ્ય શહેર, પ્રાગ. ત્યાં, એક ભાષામાં એ પ્રાહા (P Praha) નામે ઉચ્ચારાય છે. જાણીતું થયેલું નામ ‘પ્રાગ’ પણ એમણે વૈકલ્પિક નામ તરીકે સ્વીકારી લીધું છે...

આટલુંક સંચિત કરેલું આ બધા સ્ત્રોતમાંથી. એટલું પૂરતું હતું પ્રવાસપૂર્વેની ભૂમિકા માટે. ખરો રોમાંચ તો ત્યાં ગયા પછી. પણ ‘જવાનું છે’ એ રોમાંચ પણ કંઈ ઓછો હતો?! પ્રાગ ગયો. જોયું. ત્યાંના અધ્યાપકો-લેખકોને મળાયું. નાનીસરખી સાહિત્યિક ગોષ્ઠિઓમાં ભાગ લીધો.

આ બધું તો બરાબર, પણ એની આ કથા શા માટે? પ્રવાસ ‘કથા’

કે કથાનક કે વર્ણન એટલે ખરેખર શું એની, સાચું કહું તો, હજી મને સ્પષ્ટ ખબર નથી — આ લખ્યું એ પછી પણ! પ્રવાસનાં કથાનકો વાંચવાં મને હંમેશાં ગમ્યાં છે. કેટલાંક વાંચતાંવાંચતાં ઘણીવાર બહુ કંટાળો પણ આવ્યો છે. ફકરાના ફકરા પરથી આંખ સરકી ગઈ છે, પાનાં ઓળંગી ગયો છું, ક્યારેક અમુક પાનાં સુધી જઈને અટકી ગયો છું ને પુસ્તક બંધ કરીને ધીમેથી, અવાજ ન થાય એમ, નીચે મૂકી દીધું છે. કેમ? જેને એટલાસ જોવામાં ખૂબ રસ પડે છે એને ચોપડી અધૂરી મૂકવાનું મન કેમ થાય છે?!

કેમ કે મારું મન હઠીલું છે. એ કહે છે કે, જુઓ, એટલાસ તો એક હકીકત છે, એક ફેક્ટ; કે હકીકતોની એક ભાત છે. એમાં કોઈ વ્યવધાન નથી — એ ભાત છે ને એના પર ફરતી મારી આંખો છે, ને એમાં પરોવાતું મારું મન છે. પણ પેલી પ્રવાસની ચોપડીમાં કે લેખમાં વચ્ચે આવી જાય છે એક બીજી હયાતી, લેખક. ને મારે જોવું હોય છે લેખકનું મન, મારે સ્થળ નથી જોવું હોતું. એ તો એ... પડ્યું પેલા એટલાસમાં, હકીકતગ્રંથમાં, સંદર્ભગ્રંથમાં, ઈન્ટરનેટની ચિત્ર-નકશાભરી સામગ્રીમાં લેખકની રસીલી, એટલે કે સહેજ ત્રાંસી, ક્યારેક અધર્મીચી આંખની મજા. હવે, જ્યારે એ આંખ નેત્ર-નિષ્ણાતની ખુરશી પર બેસી વજનદાર યંત્ર-ચશ્માં પર મુકાતી-બદલાતી તકતીઓના માધ્યમથી નાના-મોટા A S D F કે ક ડ ફ ન વાંચવા લાગે ત્યારે છતી ચોપડીએ હું અ-વાચક બની જાઉં છું. કહું છું, અરે લેખકબંધુ, તમે સ્થળની લંબાઈ-પહોળાઈ બતાવી દઈને આમ અલિપ્ત કાં થઈ જાઓ છો ? તમે મારી સાથે રહો તો કંઈક ‘સાહિત્ય’ બને ને? કેટલાક લેખકો વળી માત્ર સાહિત્ય ‘બનાવે’ છે; અને વળી કેટલાક પોતે જ ચક્રવર્તી બને છે — જાણે કે એ શહેર કે એ રસ્તો કે એ જંગલ એમણે ચરણતળે ચાંપી રાખ્યાં છે. કેટલાક વળી વિદેશના મોટા શહેરની બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટ પાર્શ્વભૂમાં પોતાના ગળામાં પહેરાવાવેલા હારતોરા મલ્ટીકલરમાં દેખાડે છે! આ બધું, આ બધું જ, પ્રવાસ-કથાનક?!

સૌંદર્યને પણ સીધી મંડાયેલી આંખે જોવું, અને અલબત્ત બતાવવું એ પણ, બેઅદબી છે, કદાચ નિર્લજ્જતા પણ છે; બાંકી નજરે જોવું, ને બતાડવું, એમાં જ સાચી રસિકતા છે. સ્થળનો ભૌતિક ખંડ ઓંગળી-પીગળીને વહેતો થયો હોવો જોઈએ – તો જ સ્પર્શનો અનુભવ આપી શકાય. કહે છે કે કાકાસાહેબનો 'હિમાલયનો પ્રવાસ' વાંચીને કોઈએ કહેલું કે, હિમાલય તો હું ય ગયો છું પણ આ કાકાસાહેબનો હિમાલય, એ તો જોયો જ નહીં! ફરી જવું પડશે, હિમાલય. ભોળાભાઈ એમના એક નિબંધમાં શિલ્પાકૃતિને કેવી તો તદ્દૂપતાથી જુએ છે! : 'સાલંકારા આ અપ્સરા આળસ મરડી રહી છે. તેને લીધે ઊંડી નાભિ અને ઉન્નત સ્તનમંડળ ધ્યાન ખેંચે છે. આળસ મરડી રહેશે ત્યારે સામું નહીં જુએ કે?' ('વિદિશા', ૨૦૦૩, પૃ. ૧૩૭). આ વાંચીને આપણી આંખ પાના પર સરકી જવાને બદલે વળી પાછી ઉપર ચડે – વાક્યના આરંભ તરફ.

પ્રવાસ-કથનોનું આવું વૈવિધ્ય હોય છે – નિકૃષ્ટથી ઉત્કૃષ્ટ સુધીનું. એટલે પ્રવાસ-કથામાં ઝંપલાવવા મન તૈયાર થતું ન હતું. વાચકને ફકરા કુદાવી જવાનો કંટાળોય નહોતો આપવો ને 'આ તો એનું એ જ' એવો અનુભવ પણ નહોતો કરાવવો. એટલે, નોંધો તો કરેલી (એમ તો અમેરિકા જવાનું થયેલું ત્યારે ય નોંધો તો કરેલી જ, એ પડી નોટબુકમાં.) પણ લખવું નહીં, એમ વિચારવું. માણ્યું છે એનું બસ સ્મરણ કરવું...

પરંતુ આ સ્મરણ જ ખેંચી ગયું એક નવી દિશામાં, એક અજમાયશની દિશામાં.

સ્મૃતિ એક વિલક્ષણ બાબત છે. કહેવાય છે કે સ્મૃતિ તથ્યને બદલી નાખે છે – વીતેલો સમય એકએક ક્ષણનું કોઈ ને કોઈ રીતે રૂપ-પરિવર્તન કરતો રહે છે. અનુભવોનું પણ મૂળ રૂપ બદલાય છે કે એનો ક્રમ બદલાય છે... એ તો થતું હશે. પણ મને તો વળી એમ પણ લાગે છે કે તથ્યો વર્તમાનની ક્ષણે પણ બદલાય છે. એની-એ-ક્ષણે પણ તથ્ય પરિવર્તન પામતું જાય, એવું નથી બનતું શું? જેમ કે જે ક્ષણે હું પ્રાગના રસ્તા જોતો હોઉં, એની પર પડતા સવારના તડકાનો હૃદય પ્રભાવ પામતો હોઉં

એ જ ક્ષણે, મારા ચિત્ત પર છપાવેલા બીજા કોઈ – જેમ કે આપણે ત્યાંના – રસ્તાની રેખાઓ એમાં કોઈ રૂપે દાખલ નથી થઈ જતી ? પ્રગટ તુલના નહીં – પ્રાગનો રસ્તો તો એ જ રૂપે પ્રભાવ પાડે છે, પણ એ અનુભવ પૂર્વાનુભવની એક નાનકડી રેખાથી પણ પરિવર્તન તો પામે જ છે. ને તો પછી, મને હંમેશા લાગ્યું છે કે કોઈપણ નવો, તત્ક્ષણનો અનુભવ અને સ્મૃતિ વચ્ચે, દેખાય છે એવું, અંતર હોતું નથી; બલકે ક્યારેક તો એ ખાસ જુદાં પણ હોતાં નથી. સ્મૃતિ થોડાંક ‘પાઠાન્તરો’ આણે, પણ એથી સમૂળગી ‘વાચના’ બદલાઈ જતી નથી. પરંતુ એ વાચના એક-રૂપ, સ્થિર કે સ્થગિત રૂપ ન હોય ને પ્રવાહિત રૂપે હોય તો જ એ આપણા સુધી – લખનારથી વાંચનાર સુધી – આવે છે, નહીં તો ત્યાં જ અટકી રહે છે કે વિલુપ્ત થાય છે. ‘અત્ર લુપ્તા સરસ્વતી’ એમ હોવું જ ન જોઈએ, ને એ ખરેખર સરસ્વતી એટલે કે જીવંત ભાષા હોય તો તો એમ હોતું જ નથી.

એટલે, ટૂંકમાં, આ સ્મરણ મને આ અજમાયશની દિશામાં ખેંચી લાવ્યું. અંદર જે માણ્યું હતું, જે અનુભવ-રોમાંચ હતો, એને ભાષામાં બહાર લાવવાની ઇચ્છામાં મુખ્ય લોભ તો એ ‘નવા’ અનુભવ માટેનો હતો : ‘જરા જોઈએ તો ખરા, શું થાય છે’ એવું એક બીજું વિસ્મય.

એટલે અહીં વિગતો-હકીકતોનું પણ રેખાંકન કરવા ધાર્યું છે. અને એ રેખાંકનમાં લેખકની સંવેદન-રેખાઓ પણ ઊપસતી રહે – એવું એનું રૂપ ઊઘડે, એવું મનમાં હતું..

જુઓ, એ કેટલે અંશે ચરિતાર્થ થયું છે.

–રમણ સોની

प्राग-स्थापत्य

વળતાં

દિલ્લી ઊતરતાં ઘડિયાળ મેળવી લઉં છું – સવારના ચાર ને વીસ. પ્રાગનો સંઘરેલો સમય ઊડી ગયો શું ? કંઈક તંદ્રાવસ્થામાં યાદ કરું છું : અત્યારે ત્યાં મધ્યરાત્રિ હશે. સવાર થતાં જ હોટેલ પિરામીડના નવમા માળે મારા રૂમની વિશાળ બારી મને શોધશે ખરી – જ્યાં હાથ ટેકવીને સામેનું સુંદર પ્રાગ-દૃશ્ય હું સતત, રસપૂર્વક જોઈ રહેતો હતો...? નીચે, સુઘડ રસ્તા પરની હળવી ઠંડી ખુશનુમા હવા મને ટહેલતો નહીં જુએ રરમીની વહેલી સવારે...

આ વહેલી સવારે પણ દિલ્લીમાં તાપમાન ૩૨ સે. છે. દિવસની આંખ લાલ થશે ત્યારે હું અમદાવાદમાં હોઈશ, ૪૩ સેન્ટિગ્રેડ હેઠળ...

૨૧ સે. થી ૪૩ સે. – બહુ લાંબો પ્રવાસ કર્યો કહેવાય!

○

પત્ર તો માર્ચને અંતે આવી ગયેલો સાહિત્ય અકાદેમી (દિલ્લી)થી કે, ભારત-ચેક સાંસ્કૃતિક વિનિમય કાર્યક્રમ-અનુષંગે, પાંચ ભારતીય લેખકોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ ચેક-રિપબ્લિક જવાનું છે. એના એક સભ્ય તરીકે તમને નિમંત્રણ છે... મુખ્ય નિમિત્ત છે ત્યાં (૧૬ થી ૨૦ મે, ૨૦૧૨ દરમ્યાન) યોજાનાર આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તકમેળો. ત્યાં જઈને પ્રતિનિધિમંડળે સાહિત્યિક કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવાનો છે, ત્યાંના અગ્રણી સાહિત્યકારો સાથે ગોષ્ઠિ કરવાની છે, કૃતિવાચન કરવાનું છે. વિગતે પછી જણાવીશું...

બાકીનો પત્ર વીઝા-પ્રક્રિયા અંગે હતો.

લેખકોમાં મારા ઉપરાંત ડૉ. રમેશચંદ્ર શાહ, પંકજ ઠાકુર, અકાદેમીના મંત્રી અગ્રહાર કૃષ્ણમૂર્તિ અને 'પ્રતિનિધિમંડળના અગ્રણી', પ્રમુખ સુનીલ ગંગોપાધ્યાય. અકાદેમીના મંત્રી-પ્રમુખ તો પરિચિત હતા. કોણ હશે આ બે બીજા મિત્રો? (અકાદેમીએ છેક સુધી એ રહસ્ય અકબંધ રાખેલું!) રમેશચંદ્ર કંઈક સાંભળેલું નામ હતું. પણ એ હિંદી બંધુ, નામ-અનુસાર જ, શાકાહારી હશેને? મારી ખરી મૂઝવણ આ હતી, કેમકે આમિષાહારી પ્રદેશમાં જવાનું છે ને અહીંના પણ, ગુજરાત બહારના મિત્રો નિરામિષાહારી જ હોય એવું નક્કી નહીં.

એપ્રિલ જવામાં હતો ત્યારે અકાદેમીમાંથી પ્રવાસનો કાર્યક્રમ અને અન્ય વિગતો મળ્યાં. દરમ્યાનમાં અકાદેમીને બે'કવાર પુછાવેલું કે, ત્યાં આપણી, ભારતીય લેખકો તરીકેની શી ભૂમિકા હશે, આપણી શી યોજના છે... એ તો કહો ભાઈ? પણ થોભો, રાહ જુઓ, કાર્યક્રમ ત્યાંથી નક્કી થયે મોકલાશે - એવો જ જવાબ. ન સાથીમિત્રોનો પરિચય, ન એમના ફોન નંબર, ન કોઈ સંદેશો, મંત્રી કે પ્રમુખનો અમારી સાથે ન કશો સંવાદ... ('સંવાદ' તો છેક ત્યાં જઈને કરવાનો હતો ને!) એથી આશ્ચર્ય અને અકળામણ થયેલાં : તો શું, ત્યાં જઈ, ડેલીએ હાથ દઈ પાછા આવવાનો કાર્યક્રમ છે આ? આપણે ત્યાં બધું ઠંડે કલેજે થતું હોય છે... પણ મેં મારી રીતે તૈયારી કરવા માંડી.

એ દરમ્યાન, Visa(પ્રવેશ-પરવાનો!) પણ આવી ગયો. હવે તો જવાનું બિલકુલ નિશ્ચિત હતું. સૌને વાત કરી.

પછી ઈન્ટરનેટ. જરા વાંચીએ-નિહાળીએ તો ખરા કે શી ચીજ છે આ ચૈક રિપબ્લિક ને પ્રાગ આજે! નિર્મલ વર્માનાં પુસ્તકોમાં વાંચેલું એનું સ્મરણ ઝાંખું થયું હતું. ફરી વાંચવું શરૂ કર્યું. ગુગલશ્રીએ પડદા પર થોડાંક સુંદર દશ્યો દેખાડ્યાં, કેટલીક વિશેષ વિગતો સંપડાવી. જોતાંજોતાં

Prague Food એવી વિગત પર નજર પડી. ક્લીક કર્યું. પહેલું જ વાક્ય હતું. Prague food is vegetarian's nightmare... પત્યું! પછી એમાં ત્યાંના ભોજનની જે પ્રશંસા હતી — એ તો આપણે માટે કેવળ અપ્રસ્તુત...

વળી, ગુગલબંધુએ કહ્યું કે ઉષ્ણતામાનની ચિંતા ન કરીશ. હમણાં ૨૦-૨૨ સે.ની આસપાસ છે. એટલે ત્યારે પણ લગભગ આટલું જ હશે... મને તો આમેય ઠંડી ગમે. એટલે ગરમ કપડાં બહુ લેવાં ન હતાં. પણ હિતચિંતકો કહે — વેધરનો ભરોસો નહીં. ગમે ત્યારે પલટાય. ત્યાં ગમે ત્યારે વરસાદી છંટકાવ પણ થાય. તો એક સ્વજન કહે : નાની છત્રી પણ રાખો. મેં કહ્યું : છત્રી રાખે મુંબઈવાળા! 'પરદેશમાં પ લ ણ વું —' (મને થયું, ગઝલની પંક્તિ બોલી જવાશે. એટલે અટક્યો.) આ તો ઠીક. પણ નક્કી કર્યું હતું કે ત્યાં કોટ કે ટાઈ તો નથી જ પહેરવાં. એટલે રો સિલ્કનો ઝભ્ભો (જે અહીં ઘણુંખરું લગ્ન-પ્રસંગે જ કામ આવે છે) અને જિન્સનું પેન્ટ; એક ખાદીનો, અને એક લખનવી ઝભ્ભો; ઘરનાંએ ચીવટથી પસંદ કરી આપેલાં શર્ટ-પેન્ટ; સ્વેટર, શાલ, ગરમ ટોપી— એવોએવો ઠંડારો બેગમાં ભર્યો!

બીજું તો ઠીક, મને ખાવાની બહુ લાલ્હ. મારું ભોજનપ્રમાણ થોડું પણ જીભની વરણાગી બહુ. એટલે સ્વાદ-સુગંધિત સુખડી, મોહનથાળ, ખારી પુરી, વગેરેના, ખપપૂરતા, નાના-નાના ડબ્બા ભરી લીધા. ભલે ત્યાં હવે ઘાસપાંદડું જ મળે! એક ગુજરાતી હૃદયખંડ એટલે ગુજરાતી નાસ્તો : 'હું ગુર્જર ભારતવાસી...'

મંડળી મળવાથી...

કાર્યક્રમ મળ્યો ત્યારે થોડી નિરાશા થયેલી : ભલે લખેલી હતી ચેક રિપબ્લિકની મુલાકાત, પણ માત્ર પ્રાગમાં જ રહેવાનું હતું — ને એ પણ

ચાર દિવસ ને પાંચ રાત. પરંતુ, જેટલા દિવસ હોય તેટલા, એક જબરદસ્ત આકર્ષણ હતું યુરપનું; ત્યાંના સદીઓજૂના ભવ્ય ઇતિહાસનું ને વિશિષ્ટ, વિકસિત વર્તમાનનું. અમેરિકા જોયા પછી સૌથી પહેલી ઇચ્છા જાગેલી ક્યારેક યુરપ જવાની. અમેરિકા, મેં જોયું એટલું, એક રીતે તો એકપરિમાણી છે, સપાટ. એણે દુનિયા આખીનો ઇતિહાસ સંઘરવા કોશિશ કરી છે – ખાસ કરીને લાઈબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસમાં, આર્ટ ગેલેરીઝમાં, વગેરે. પણ એનો પોતાનો તો માત્ર ત્રણેક સદીનો ઇતિહાસ છે. મારે મતે અમેરિકાનું સ્થાપત્ય અદ્યતન ને ઉન્નત, પણ ભવ્ય નહીં. અલબત્ત, ભવ્ય ને લોભામણાં છે ત્યાંનાં વન. એના સુંવાળા, ચકચકતા પહોળા રસ્તાઓની બન્ને બાજુ ઊંડાં ઘેરાં, ફોલમાં ઉત્કૃષ્ટલ રંગો ઉછાળતાં જંગલો. કોઈનેય યાદ આવી જાય રૉબર્ટ ફ્રોસ્ટ : ‘ધ વૂડ્ઝ આર લવલી, ડાર્ક એન્ડ ડીપ...’ પરંતુ પશ્ચિમ ભવ્ય-સ્થાપત્યશાળી છે, ને વનવૈભવી પણ. અને એમાંય પ્રાગ તો... જે થોડુંક વાંચ્યું-સાંભળ્યું હતું એના સાક્ષાત્કાર માટે મન બેતાબ હતું.

દિલ્લી જઈને એક દિવસ રોકાવાનું હતું :

બીજા બંને સાથીમિત્રો ત્યાં મળ્યા. મળતાં જ મૈત્રી થઈ, અનૌપચારિકતા તરત ખૂલી : એમનાં કુતૂહલ-જિજ્ઞાસા ને મૂંઝવણો-શિકાયતો મારાં જેવાં જ હતાં : અકાદેમીએ પૂર્વપરિચય કરાવ્યો હોત, થોડીક વિગતો આપી હોત, જરાક સંપર્ક રાખ્યો હોત... ખેર. મંડળી જામી, મંડળ (ડેવિગેશન) ભલે ત્યાં જઈને રચાઓ. અમારો મનસૂબો પ્રાગને બને એટલું વધુ સંવેદવાનો હતો. સાંજે, વિશાળ લોદી ગાર્ડનમાં લટાર મારતાંમારતાં અમારો પરિચય ઊઘડતો ગયો...

પંકજ ઠાકુર ગોહાતીના, અસમિયા લેખક. અમારા ત્રણેમાં સૌથી નાની વયના, ૬૩ના. શરૂઆતમાં અર્થશાસ્ત્ર ભણાવ્યું પણ પછી વ્યવસાયી ક્ષેત્રોમાં કારકિર્દી કરી. એમાં સક્રિય રહીને સાહિત્યલેખન અને ફિલ્મ-

પંકજ ઠાકુર અને રમેશચંદ્ર શાહ

સ્ક્રીપ્ટ-લેખન સાથે જોડાયેલા રહ્યા છે. અસમિયા ફિલ્મ ‘આહિર ભૈરવ’નાં વાર્તા-પટકથા એમનાં હતાં. થોડાક અનુવાદો અંગ્રેજીમાંથી અસમિયામાં, એક બે અસમિયામાંથી અંગ્રેજીમાં કરેલા છે. સંસ્મરણો લખ્યાં-છપાવ્યાં, અંગ્રેજીમાં અનૂદિત કરાવ્યાં. એક સામયિકના સંપાદક. સૌમ્ય, મધુરભાષી અને એકદમ વ્યવહારદક્ષ. પહોળા અસમિયા ઉચ્ચારો સાથેનું હિંદી બોલે. એમના ‘ચ’ પર ‘સ’નો પ્રભાવ લાક્ષણિક – ‘અસમિયા લિટરેસર.’ વ્યવસાયિક જગતના એટલે એમની વસ્ત્રસભાનતા આધુનિક. ચાર દિવસ માટે ત્રણ સૂટ લઈ આવેલા!

રમેશચંદ્ર શાહનું વ્યક્તિત્વ ખૂબ જ લાક્ષણિક – એકાદ હળવો ચરિત્રનિબંધ લખવાનું મન થઈ આવે એવું. હોટેલના એમના રૂમમાં પહેલીવાર મળ્યા ત્યારે સદરા-લેંઘામાં સજ્જ ઓપની વયના રમેશચંદ્ર હથેળીમાં તમાકુ લસોટતા હતા. બિલકુલ સહજ અને માયાળુ આ માણસ વિશે પહેલાં એટલું જ સાંભળેલું કે એ હિંદીના વિવેચક છે ને નિર્મલ વર્માના એક નિકટના મિત્ર છે. પણ એ તો કવિતા, નવલકથા, વાર્તા, નિબંધ, વિવેચનનાં ૭૦ ઉપરાંત પુસ્તકોના લેખક નીકળ્યા. બિરલાનું વ્યાસસમ્માન અને સરકારનું પદ્મશ્રી પામેલા. ‘કિસ્સા ગુલામ’ એમની જાણીતી થયેલી નવલકથા. અજ્ઞેયના ઊંડા અભ્યાસી સંશોધક. ભોપાળમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક રહ્યા, નિવૃત્તિ સુધી.

રમેશચંદ્ર શાહ અને રમણ સોની

પણ નામની જેમ જ એ ખાસ્સા ગુજરાતી લાગે. એમનાં પત્ની જયોત્સ્ના ‘મિલન’ ગુજરાતી. કવિ-ચિત્રકાર પવનકુમાર જૈનનાં બહેન. રમેશજીને એમણે ગુજરાતી કવિતાનો ય થોડો રંગ લગાડ્યો હશે તે પ્રિયકાન્તની, મેઘાણીની થોડીક પંક્તિઓ મને સંભળાવી. વધુ આનંદની વાત તો એ હતી કે એ બિલકુલ શાકાહારી! ધીરેધીરે આ અલગારી, વિનોદી વિદ્વાનનો રંગ ખૂલતો ગયો – ખાવામાં શુદ્ધ ગુજરાતી; પણ ‘પીવા’માં નૈષ્ઠિક ભોપાલી, બલકે આંતરરાષ્ટ્રીય રસ વાળા...

શ્રી સુનીલ ગંગોપાધ્યાય સવારે એરપોર્ટ પર મળ્યા. કૃષ્ણમૂર્તિજી, એમના યુરપ-પ્રવાસમાંથી સીધા ત્યાં પ્રાગમાં જ મળવાના હતા.

આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસ, સૌથી પહેલાં તો, રાત-દિવસનો ભેદ ઓગળી નાખતો હોય છે. સવારે (?) દોઢ વાગ્યે ઊઠ્યા, નાહી-પરવારીને અઢી વાગ્યે નીકળ્યા, પરોઢનું તુર્કી વિમાન પકડવા માટે. વળતાં પણ પરોઢ પૂર્વે દિલ્લી ઊતર્યા – રાત રહી જ્યાહરે પાછલી ખટ ઘડી...

પ્રાગ-સ્થાપત્યકલા

○

મધ્ય વિરામ : ઓહ, ઈસ્તામ્બૂલ!

તુરકી હવાઈ જહાજે દિલ્લીની ધરતી છોડી ને અમારો 'પ્રવાસ' ચાલુ થયો - વહેલું આવજો પ્રાગ! પણ અહીંથી જ એક ભેદ તીવ્રતાથી શરૂ થયો - શાકાહારી અને બિનશાકાહારી. બિનશાકાહારી પંકજ ઠાકુર અમારા કરતાં સદ્ભાગી હતા. થયું કે, શાકાહારીઓની પસંદગીનો, રુચિનો જાણે બહુ વિચાર જ કરવામાં આવતો નથી. બાકી તો, શાકાહારમાં પણ કેટલું બધું પસંદગી-વૈવિધ્ય હોય છે... ચા-કોફી ને ફળરસનો જ આધાર વિશેષ રહ્યો. (અને પેલો ઘરનો નાસ્તો? ઓહ. એ તો ગયો કાર્ગોમાં. જમા કરાવેલી બેગમાં!) રમેશચંદ્રનું પેલું ઈષ્ટ 'પેય' અહીં હતું નહીં (કે પછી એમણે સંકોચવશ માગ્યું નહીં?) એટલે, વિકલ્પ એમને માટે એક જ હતો - હથેળીના ખરલમાં ઘુંટાતો તમાકુનો નશો...

હવે આવશે સાડા પાંચ કલાકનો મધ્ય વિરામ - ઈસ્તામ્બૂલ. નામ જ કેવું શ્રવણ-મધુર! વારંવાર એનું ઉચ્ચારણ કરવાનું મન થાય એવું. ગયે અઠવાડિયે ફોન પર વાત થયેલી ત્યારે અમેરિકાસ્થિત મારી દીકરી નેહાએ કહેલું : 'ઈસ્તામ્બૂલ ખૂબ જ સરસ છે પપ્પા, જરૂર જજો.' પણ અમારી પાસે ન હતો એનો વિઝા, ન હતો એકેય વધારાનો દિવસ. શું જવાના? રમેશચંદ્ર પણ કંઈક અકળાયેલા હતા : 'અકાદેમીવાલોને જરા ઈતના સોચા હોતા... લેખકો કી જિજ્ઞાસા કા ઉન્હોં પતા હી નહીં?!... ઈતના બડા ઐતિહાસિક શહર...' મેં જરા એમને ખીજવ્યા : 'દેખો, આપ પ્રવાસી નહીં હૈ, પ્રતિનિધિ હૈ, સમજે કુછ? એટલે મિત્ર, હવે જતાં-વળતાં

પાંચ-પાંચ કલાકની નજર-કેદ !' એમના મુખેથી પ્રગટી અસ્વરિત સરસ્વતી... એમના હોઠ ફફડ્યા ને મેં પંકજભાઈ સામે જોઈ સ્મિત કર્યું.

ઈસ્તામ્બૂલ તુર્કીનું સૌથી મોટું, ને પ્રાચીન નગર. પ્રવાસીઓ માટે ખૂબ લોભામણી જગા ગણાય છે. શાળાના દિવસોમાં, એવું જ ઉચ્ચાર-સ્વાદ્ય નામ સાંભળેલું – કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ. તે આ ઈસ્તામ્બૂલનું જ જૂનું, ઈ.૩૩૦ જેટલો જૂનો ઇતિહાસ ધરાવનારું નામ. (પણ હવે તો ત્યાં, એક સૂત્ર-ગીત પ્રચલિત છે : 'ઈસ્તામ્બૂલ, નોટ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ'!) સ્થાપત્ય-સુંદર પ્રાચીન ઈમારતો ઉપરાંત અહીં કલા-સ્થાપત્યનાં અનેક મ્યુઝિયમ્સ છે, એમ જાણેલું. જાણીતી લલિતકલા યુનિવર્સિટી, એક સમયની 'ફાઈન આર્ટ્સ અકાદમી' અહીં છે એ વાંચેલું યાદ આવતાં જીવ ચચરવા લાગ્યો : ઓહ, એકાદ દિવસ પણ મળ્યો હોત જરાક...

વિમાનના ઉતરાણ વખતે ઈસ્તામ્બૂલ 'જોયું'. વિશાળ, ગીચ, મોટા ભાગે ઘેરાં લાલ છત-છાપરાંવાળાં મકાનોની વિલક્ષણ-સુંદર ભાતવાળું, કેટલાંક ઊંચાં આકાશચુંબી મકાનોની અદ્યતનતાથી પણ સોહતું નગર. કાળો સમુદ્ર એક તીક્ષ્ણ ધારથી એના ભૂ-ભાગમાં પ્રવેશેલો છે. પ્રવેશેલો શું, આરપાર નીકળેલો છે. (આ ચેનલે શહેરના બે ભાગ રચ્યા છે. એને કહે છે – Bosphorus. એને સાંધતા પુલ છે – એની એક તરફ એશિયા અને બીજી તરફ યુરપ, બંનેને સાંધતા સેતુઓ!) વળાંકોભરી એ સામુદ્રધુનિ, ઉપરથી એક જીવંત નકશા જેવી લાગતી હતી.

ઈસ્તામ્બૂલ-ઍરપોર્ટ પરના પ્રવેશે બે પરિવર્તનો આંખ સામે ધરી દીધાં : સમયપરિવર્તન અને ચલણપરિવર્તન. ઘડિયાળના કાંટા ફેરવાયા. સાઈન બોર્ડ્ઝ પર, ને વાતચીતમાં, અરબીની સાથે અંગ્રેજી પણ આંખે-કાને પડતું હતું. અહીંનું ચલણ લીરા, જો કે યુરો પણ અહીં સ્વીકૃત હતા. તરત ચા-કોફી પીવાં હતાં – નશો ઊતરી જાય એવા ભાવ હોવા છતાં! અઢી યુરોની 'અરધી' કોફી પીધી, લગભગ ૧૭૦ રૂપિયાની હુંફાળી ચુસ્કીઓ.

ઈસ્તામ્બૂલ-ઍરપોર્ટ પર

લગાવી. વળતાં તો, કોઈ ગેરસમજથી, કેન્ટિનવાળાએ ચાર યુરોનો બીગ કોફી કપ પકડાવી દીધેલો! ‘માણ્યું’ એનું જ સ્મરણ કરવાનું, કેમ કે દિલ્લી એરપોર્ટ પર પણ કોફી ૧૨૦ રૂપિયામાં મળતી હતી.

ચાર-છ કલાક થોડાક ચોરસ મીટરની જગામાં વીતાવવાના હતા. કંટાળાને ટોળ-ટપ્પાંથી ખસેડવા માંડ્યો અને આમતેમ નિરાંતે ટહેલવાની, જોખમહીન નિર્દોષ ‘વીન્ડો-શોપિંગ’ની મજા લીધી. એક ‘duty free’ દુકાનમાં નયનરમ્ય રીતે ગોઠવેલી સિગારેટ્સ હતી (એના પરની ‘સિગારેટ કિલ્સ’ એવી સૂચનાઓ પણ એ નયનરમ્યતાનો જ જાણે કે એક ભાગ હતી!). અને એથીયે નયનરમ્ય હતી વિવિધ શરાબની નાનીમોટી, વિવિધ આકારની બોટલ્સ ને એમાં ચળકતો વિવિધ રંગોવાળો શરાબ. આવા રંગો-આકારોના ‘સૌંદર્ય’નું પણ એક આકર્ષણ રહેતું હોય છે મને. ને મારા સાથીમિત્રો તો આ પેય-વૈવિધ્યતાના પારખુ પણ હતા. એમની આંખોમાં એની સ્વાદ-કલ્પના હું જોઈ શકતો હતો.

હવે બે-અઢી કલાકનો જ પ્રવાસ બાકી હતો. વિમાન ઊપડ્યું, કંટાળો ખસતાં જ, ભૂખ લાગી. સહસા ‘રાઈનો પર્વત’ નાટકના મંત્રી કલ્યાણકામ યાદ આવી ગયા : પત્ની જમી લેવાનો આગ્રહ કરે છે ત્યાં એ કાર્ય-વ્યસ્ત માણસ કહે છે, ‘હમણાં મને ભૂખ નથી.’ આટલુંક કહેવડાવવા માટે, ‘ભદ્રંભદ્ર’માં અતિસંસ્કૃતનો ઠણો કરનાર રમણભાઈ નીલકંઠ અહીં કેવી કાવ્યપંક્તિ મૂકે છે : ‘ઉદરભરણે હાવાં થોડું સહીશ વિલંબન’!

પણ અમે ‘વિલંબન’ સહી શકીએ એમ ન હતા. ભોજન અમારી તરફ સરકતું હતું. રમેશચંદને મેં કહ્યું કે, અહીં આપની તરસ પણ છિપાવો. દેખો, બિયર-વાઈન આપકી સેવામેં. એઓ પ્રસન્ન. એમની મહેચ્છા તો ઉચ્ચ, ‘કડક’ પેયની હતી પણ આ જરાક ‘નરમ’ પેયથી ચલાવી લેવા પણ એ તૈયાર, બલકે તત્પર હતા. મને કહે : ‘આપ?’ મેં કહ્યું હું વાઈન લઈશ. ગઈ રાત્રે દિલ્હીમાં તમે બિયરાસ્વાદ તો કરાવ્યો છે. ફરી

પાછું અહીં પણ, શાકાહારીને શાકપાંદડું. ઉદરભરણ થઈ ગયું એટલું પૂરતું હતું. બિયરપાનથી પ્રસન્ન પણ અંતતઃ અતૃપ્ત રમેશચંદ્ર વિષાદાનંદમાં હતા. કહે : 'પ્યારે રમણભાઈ, એક બિનતી છે. પ્રાગ પહુંચતે હી કુછ બઢિયા પેયકા પ્રબંધ કીજિયે, બંધુ.' મને ને પંકજભાઈને હસવું આવી ગયું. મેં કહ્યું : 'પ્રાગમેં જબ મેં એક અચ્છા સા મકાન બનવાઉંગા, તબ આપકો સુ-પેય-નિમંત્રણ અવશ્ય દૂંગા.' ગઈકાલની ઊંઘ બાકી હતી, એ.સી.ની ઠંડક કંઈક વધારે હતી, માથે-આંખે વિમાની શાલ લપેટી લીધી...

ઢળતી સાંજે પ્રાગમાં...

એરપોર્ટ પર અમને તેડવા આવ્યાં હતાં : ભારતીય એલચી કચેરીના પ્રથમ સચિવ શ્રી મહેન્દર ખુરાના, ચેક સાંસ્કૃતિક મંત્રાલયમાંથી 'ઈન્ટરનેશનલ રિલેશન્સ' વિભાગનાં શ્રીમતી ટેરેઝા (Tereza Dolezalova) અને એમના મદદનીશો.

કંઈક કંટાળાજનક, જકડી રાખનારો વિમાની પ્રવાસ પૂરો થયો હતો. અમે પ્રાગની ધરતી પર ખુલ્લી હવામાં હતા, ને હવા એકદમ ખુશનુમા હતી. ૧૮ સે.ની ઠંડી મને તો ગમતી હતી. તાજગી આવી ગઈ. રસ્તે, કાન પરિચય ઝીલતા હતા ને આંખો સ્થાપત્ય-રમ્ય મકાનો સાથેના સુંદર રસ્તાઓ પર ફરતી હતી.

HOTEL PIRAMIDA

Hotel Piramida – પિરામિડા નહીં, પિરામિડ. શબ્દ 'a'કારાન્ત, પણ ઉચ્ચાર 'અ'કારાન્ત. સંસ્કૃતની જેમ? પછી જાણ્યું કે વ્યક્તિનામો પાછળની અટકો અહીં ઘણી ખરી 'a'કારાન્ત હોય છે અને ઉચ્ચાર 'આ'કારાન્ત હોય છે. ટેરેઝા ડોલેઝાલોવા. હોટેલનું સ્થાપત્ય અદ્યતન હતું, પણ પિરામિડ આકારનું.

અમારો નિવાસપ્રબંધ નવમે માળે હતો. વાહ! કોઈપણ હોટેલમાં મારું

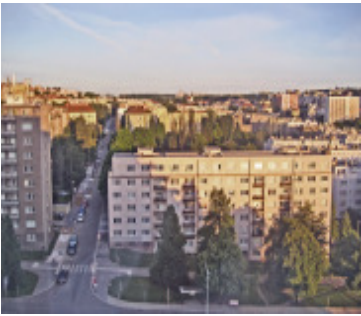
પહેલું કુતૂહલ બારી ને બાલ્કની અંગે હોય છે. અહીં આખી દીવાલ ભરેલી વિશાળ બારી હતી. પરદા ખસેડતાં જ એની પાર, આટલે ઊંચેથી દેખાતું સાંજનું પ્રાગ. હજુ સાત વાગ્યે પણ આછો શો તડકો હતો, સોનેરી. હું બારી પાસે જ ઊભો રહી ગયો. થાક તો પ્રાગમાં ઊતરતાં જ ઊતરી ગયો હતો, તાજગીભરી હવામાં...

થયું કે બારી જરાક ખોલું, ખુલ્લી હવા માટે? હેન્ડલ ઘુમાવીને ખોલવા ગયો ત્યાં, ઓહ, આખી બારી ઉપરથી નીચે તરફ ધસી આવી. તરત ધકેલીને બંધ કરી દીધી - પડી હોત જો આટલી મોટી, નીચે? પછી મને થયું, બારી અહીં ડિક્રેક્ટિવ તો ન જ હોય. ધ્યાનથી જોયું તો હેન્ડલ પર નિશાનીઓ હતી - હેન્ડલ બે રીતે ફેરવવાનું હતું...

હવે ખૂલી, આડી, નોર્મલ. ચાલો, નવો પાઠ શીખ્યા. બારી ખૂલતાં જ, તાજી હવા ધસી આવી. ને કાચના આવરણ વિનાનું બહિર-દેશ્ય સામે આવી ગયું. પછી તો, એ.સી.ને બદલે, ખુલ્લી બારીની હવા જ ખાધી બધા દિવસ - બારીબહાર, કાચનાય આવરણ વિના, સામે-નીચે જોયા કરવાના આનંદ સાથે...

સાંજના ભોજન માટે ભારતીય રાજદૂતના સચિવ ખુરાનાજી ત્યાંની એક ભારતીય રેસ્ટોરાંમાં લઈ ગયા - 'તાન્દુર'માં. એ પંજાબી ભોજન વિમાની ભોજન કરતાં ચડિયાતું હતું. ભોજનના ટેબલ પર પહેલીવાર અમારું ભારતીય લેખક પ્રતિનિધિ મંડળ પૂરેપૂરું ઉપસ્થિત હતું. ખુરાનાસાહેબની હિંદી જબાન બરાબર ખૂલી હતી, 'દેશ'ના મહેમાનો સામે. ઉખાવાળા માણસ.

બહાર નીકળ્યા ત્યારે, આરંભાતી રાતની ઠંડી જરાક તીક્ષ્ણ હતી. કાલથી અમારો કાર્યક્રમ શરૂ થતો હતો. સવારે નવની આસપાસ ટેરેઝા અમને લેવા આવશે. હવે રોજ તે અમારી સાથે હશે, યજમાન તરીકે.

પ્રાગદેશ્ય - બારીબહાર

○

સ્વેટ કિનીહી

સવારે ટેરેઝા સાથે એક બીજી નમણી યુવતી હતી. નાક-નકશીએ એકદમ ઘાટીલી, ગૌર, તન્વી. પૂરેપૂરી ચેક, યુરોપીય મહિલા. ટેરેઝાનો ગોરો ચહેરો કંઈક ભારતીય લાગે એવો. એણે પોતાનો પરિચય આપ્યો : ‘આઈ એમ ક્વેટા પોઢાજ્સ્કા’ અમારે, ક્ષમા પ્રાર્થી, ફરી પૂછવું પડ્યું. એણે કહ્યું : બસ, ક્વેટા જ યાદ રાખો. રમેશચંદ્ર કહે : ક્વેટા એ ‘કવિતા’ જેવું સંભળાય છે. કવિતા મીન્સ પોએટ્રી. ક્વેટા એટલે? એ કહે : ક્વેટા મીન્સ ફલાવર.

શ્રીમતી Kveta Podhajska ઈન્ટરપ્રીટર હતાં, એક અર્થમાં અમારાં ગાઈડ પણ. એમનો વ્યવસાય હતો : ‘કોન્ફરન્સ ઈન્ટરપ્રીટિંગ એન્ડ ટ્રાન્સલેશન.’ ચેક, જર્મન અને અંગ્રેજી જાણે. યુરપમાં તો નાનાં-નાનાં રાષ્ટ્રોની પોતાની અલગ ભાષા, ને એનો જ સ્વતંત્ર મહિમા. એટલે આંતર-રાષ્ટ્રીય જાહેર કાર્યક્રમોમાં, પરિસંવાદો, અધિવેશનો, વગેરેમાં આ ઈન્ટરપ્રિટર્સ – સદા-અનુવાદકોની પરંપરા સારી વિકસી છે. જુદીજુદી ભાષા જાણનાર બે લેખકો કે રાજદ્વારી વ્યક્તિઓ વચ્ચેની વાતચીત, કે એકદ્વારા બીજાનો ઈન્ટરવ્યૂ પણ દુભાષિયાની મદદથી, ઘણી ત્વરા અને સ્ફૂર્તિથી થતો ત્યાં જોયો. ક્વેટાની, ભાષાઓ ઉપરાંત સંસ્કૃતિઓની જાણકારી પણ સારી હતી. અમારા ઘણા જિજ્ઞાસાપ્રશ્નોના એની પાસેથી સંતોષકારક જવાબ મળતા હતા.

સૌથી પહેલાં અમારે સૌએ જવાનું હતું આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તકમેળા ‘Svet Knihy ૨૦૧૨’માં. અમે ‘સ્વેટ નિહી’ બોલતા હતા. ક્વેટા કહે,

ક્વેટા અને ટેરેઝા

નોટ નિહી, બટ ફ-નિહી; સ્વેટ ક્લિહી. આપણે તો, નોલેજમાં હોય કે નાઈફમાં, કનો ઉચ્ચાર ન કરવા ટેવાયેલા! ચેક ભાષામાં એ ક સ્પષ્ટ સંભળાય છે.

સ્વેટ ક્લિહી એટલે ગ્રંથ-વિશ્વ – The World [= svet] of Books.

પુસ્તકમેળો મોટા ઉત્સવ જેવો હતો. એનું ભવ્ય, કલાત્મક પ્રવેશદ્વાર. એની બંને બાજુની દીવાલો પર લોકકલા-ચિત્રણોની પેનલ હતી. બિલકુલ આપણે ત્યાંનાં લોકકલાનાં ભીંતચિત્રો જેવાં લાગે. પુસ્તકમેળાના ઉદ્ઘાટન સમારંભમાં પ્રાગના અને અન્ય દેશોના લેખકો-પત્રકારો-પ્રકાશકો-રાજનેતાઓને નિમંત્રણ હતું. નિમંત્રિત તરીકેનાં કાર્ડ-પ્રવેશપત્ર સવારે હોટેલમાં જ અમને ટેરેઝાએ આપેલાં, ને યાદ કરાવેલું કે ચારે દિવસ આ કાર્ડ સાચવી રાખશો, પ્લીઝ. પણ ફરી ત્રીજે દિવસે ત્યાં જવાનું થયેલું, ત્યારે આપણા પ્રોફેસર રમેશચંદ્ર શાહને એમનું કાર્ડ જડે જ નહીં! : ‘ક્યા કરે...? હર બાર કુછ ન કુછ ખો જાતા હે...’ બહુ ખોળ્યું-ખંખોળ્યું ત્યારે વળી મળ્યું. મોડું થયેલું. અમે ઝડપથી પહોંચ્યા. પણ તે દિવસે, કાર્ડ માગનાર કોઈ હતું જ નહીં! મેં રમેશજી સામે જોયું. એમણે કપાળે હાથ મૂક્યો. મેં કહ્યું, તમારો સંશોધનશ્રમ એળે ગયો મિત્ર...

‘લાઈ થિયેટર’ના મિડલ હોલની એ જગા, બધા બુકસ્ટોલ્સની વચ્ચે, ૨૦૦ જેટલા માણસો બેસી શકે એવો એક ચોતરો (Square) હતો. એના એક ખૂણામાંનો નાનકડો ત્રિકોણાકાર ભાગ એકાદ ફૂટ ઊંચો કરીને મંચ બનાવેલો હતો. (પછી ૨૦મીએ અમારાં વક્તવ્યો પણ એ જ મંચ પર થયેલાં.)

સ્વેટ ક્લિહી : પ્રવેશદ્વાર

આ મંચ પર ત્રણ ખુરશીઓ હતી, થોડીક આગળપાછળ મૂકેલી. મંચ કોઈ રીતે ‘સજાવેલો’ ન હતો. કાર્યક્રમ કલેરીનેટ-વાદનથી શરૂ થયો. ત્રણ વાદકો જ સ્ટેજ પર. સંગીત શરૂ થયું. સુનીલદા કહે : ‘મ્યૂઝિક ઈઝ ઓલ્વેઝ બેટર ધેન લેક્ચર્સ.’ સાચે જ. બે-ત્રણ મિનિટની એક ધૂન. પ્રસન્ન સુરાવલિ. એ પછી તાળીઓથી એમનું અભિવાદન. એવી ચાર

ધૂન એમણે વગાડી, ને અભિવાદન ઝીલ્યાં.

ઉદ્ઘોષણા શરૂ થઈ – સ્વાભાવિક જ ચેક ભાષામાં. તત્ક્ષણ એના રુમાનિયન, અંગ્રેજી વગેરે બેત્રણ ભાષાઓમાં અનુવાદ થયા તે, ભાષા પસંદ કરીને, હિયરીંગ્ઝની મદદથી સાંભળવાના હતા. મેળાના આયોજકો, પ્રકાશકો, લેખકો, સાંસ્કૃતિક મંત્રી, રાજ્યમંત્રી (ચેકના, તેમજ ગેસ્ટ ઓફ ઓનર રુમાનિયાના) – એમ આઠેક જણ બોલ્યા; ચારચાર, છછ મિનિટ. પણ કોઈ જ ‘મંચસ્થ’ નહીં! ઉદ્ઘોષક નિમંત્રે તે વક્તા મંચ પર જઈને બોલે, પછી તરત નીચે, પોતાને સ્થાને બેસી જાય. સંગીત ચાલતું હતું ત્યારથી મારું ધ્યાન ગયેલું કે, મંચની પાસેના એક ખૂણે બે કિશોરીઓ પુષ્પગુચ્છો(બુકે) સાથે ઊભી છે. તે તો છેક સુધી ત્યાં જ હતી, તો બોલી ગયા એમનું સ્વાગત? બધાં વક્તવ્યો પૂરાં થયાં પછી એ પુષ્પગુચ્છો સાંસ્કૃતિક મંત્રી, રાજ્યમંત્રી વગેરેને, એમને સ્થાને જઈને આયોજકોએ ‘સ્વાગત’ અને ‘આભાર’ રૂપે આપ્યા. ને પચાસ મિનિટના નિર્ધારિત સમયમાં જ, આ નાનો, દબદબા વિનાનો પણ ગૌરવભર્યો સમારંભ પૂરો થયો. આપણે ત્યાંના દરબારી ઉદ્ઘાટન-સમારંભો મનમાં ચમકી ગયા. અહીં રાજકીય અગ્રણીઓની, લેખકો-પ્રકાશકો-નિમંત્રિતોમાં કોઈ જુદી, અળગી ‘આભા’ ન હતી.

વક્તવ્યોમાં આ ૧૮મા આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તકમેળાનો ઇતિહાસ, એનું સામ્રાજ્ય મહત્ત્વ, એની વ્યવસ્થા, સ્વાગત, અભિનંદન વ્યક્ત થયાં. ઓછામાં ઓછા શબ્દોને સહારે. એથી વાતાવરણની પ્રફુલ્લિતતા સાદંત એવી જ જળવાઈ રહી.

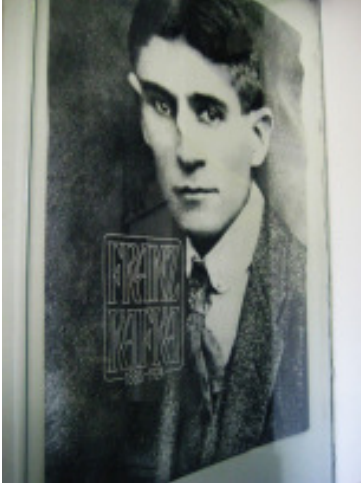
અમારે માટે હજુ એક ઔપચારિક પણ સાહજિક મુલાકાત યોજાયેલી હતી : પુસ્તકમેળાનાં પ્રધાન સંયોજક ડૉ. દાના કાલિનોવાના નિમંત્રણથી અમારી મુલાકાત, એ જ સ્થળના એક ખંડમાં, ડૉ. માર્કેટા હેઝકાલોવા સાથે યોજાઈ. (અહીં પીએચ.ડી. થયેલ વ્યક્તિ, પોતાના નામ આગળ PhDr. લખે છે.) ડૉ માર્કેટા PEN ક્લબનાં ઉપ-પ્રમુખ હતાં, ને ત્યાંની

ક્લેરીનેટ-વાદન

યુનિવર્સિટીના ટ્રાન્સલેશન-વિભાગ સાથે જોડાયેલાં હતાં. ત્યાં અનુવાદની પ્રવૃત્તિ મોટે પાયે થાય છે. આ પુસ્તકમેળો પણ મહદંશે આવાં, એક અને અન્ય ભાષાઓનાં, પરસ્પર અનુવાદનાં પુસ્તકો દર્શાવતો હતો. (ત્યાંની અનુવાદ-પ્રવૃત્તિ વિશે વિગતે પછી કહું છું.) ભારતમાં પ્રાદેશિક ભાષાઓમાંથી પરસ્પર, તેમજ અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદની મોટી પ્રવૃત્તિ ચાલે છે એ જાણીને, તથા યુરપના ઘણા લેખકોનાં નામ-કામથી અમે પરિચિત હતા એ જાણીને, એમને આનંદ થયો. પછી, અગ્રહાર કૃષ્ણમૂર્તિએ એમને પૂછ્યું – ત્યાં ઉપસ્થિત ચારપાંચ લેખકો-અધ્યાપકોને કે, તમે ભારતીય ભાષાઓના કોઈ લેખકને જાણો છો? એ મિત્રો, અંગ્રેજીમાં લખતાં અનિતા દેસાઈ જેવાં ભારતીય લેખકોનાં નામ જ જાણતાં હતાં! કૃષ્ણમૂર્તિએ કહ્યું કે એ બધા લેખકો અંગ્રેજી સિવાયની કોઈ ભારતીય ભાષામાં લખતા લેખકો નથી. અમે પછી રવીન્દ્રનાથની વાત કરી. એમની સ્મૃતિ કંઈક ઝબકી...

ફ્રાન્ઝ કાફ્કા

પુસ્તકમેળામાં મુખ્યત્વે અનૂદિત પુસ્તકો હતાં – યુરપની વિવિધ ભાષાઓનાં, અંગ્રેજી અનુવાદમાં; અને અંગ્રેજીનાં, તે તે ભાષામાં થયેલા અનુવાદો રૂપે. સ્વતંત્ર (મૂળ) અંગ્રેજી પુસ્તકો ન હતાં – એ જોવાની અમારી ઇચ્છા અધૂરી જ રહી ગઈ. પણ એથી ચુસ્ત કાર્યક્રમો વચ્ચે, સમયનો અવકાશ ઊભો થયો...

જે સમય બચ્યો એમાં અમે કાફ્કા સ્મૃતિભવનમાં જવા વિચાર્યું. સવારથી જ અમારો મનસૂબો હતો કે, કોઈ એક દિવસે સમય કાઢીને પણ કાફ્કા-ભવન તો જવું જ. પહેલે જ દિવસે મેળ પડી ગયો એથી અમે રોમાંચિત હતા. અમે તરત નીકળ્યા...

‘નેટિવ હાઉસ ઓફ ફ્રાન્ઝ કાફ્કા’

હા, મન રોમાંચિત હતું. જિજ્ઞાસા પણ કુતૂહલથી ઘેરાઈ ગઈ હતી : કેવું હશે કાફ્કા સ્મૃતિભવન? વીસમી સદીની પહેલી પચીસીનો એક

વિશ્વખ્યાત અને અલબત્ત, અત્યંત વિલક્ષણ સર્જક! એ અહીં, પ્રાગમાં જ જન્મ્યો, લખ્યું જર્મન ભાષામાં પણ શ્વસ્યો અહીંના જ વાતાવરણને, એની ભાષાસમેત – લેખકમિત્રો અને પ્રેમિકાઓ સાથેના એના સંપર્કોમાં જર્મન અને એક ભાષાઓ એકાકાર થઈ હશે. (પ્રેમિકા મિલેનાને એણે કહેલું : તું મને જર્મનમાં નહીં, તારી એક ભાષામાં જ પત્રો લખ. એનાથી જ મને તારો નિબિડ સ્પર્શ થશે, ખરો સાક્ષાત્કાર થશે...) કાફ્કાનું મૃત્યુ પ્રાગબહાર થયું પણ એને અંતિમસંસ્કાર માટે પ્રાગ લવાયો... એ કાફ્કાની સ્મૃતિઓ આ શહેરે કેવી સાચવી છે એ જોવા મન ખેંચાયેલું હતું.

ત્યાં ધ્યાનભંગ થયો – કોઈએ કહ્યું, ‘સી, વલ્તાવા...’ નદી જોતાં જ આંખો પ્રસન્ન. પુલ પર પસાર થતી કાર સ્થેજ ધીમી કરવામાં આવી. (ઝાઝાં વાહનોની દોડધામ તો અહીં હતી નહીં...) તો આ જ, આખા શહેરને વીંટળાઈને સર્પાકારે પસાર થતી (એવી નકશામાં જોયેલી) ખ્યાત વલ્તાવા (Vltava) નદી! પછીના દિવસોમાં વલ્તાવાના બીજા એકબે કિનારા પણ જોયા. પણ માત્ર ‘જોયા’. આ નદીને કિનારે નિરાંતે થોભીને, બેસીને એનો અનુભવ લેવાનો તો વખત જ ન રહ્યો. કેમકે અમારો સમય કાર્યક્રમોના તંગ દોરડે બંધાયેલો હતો! ખુલ્લી, ઉબડખાબડ રસ્તાવાળી, રેતીના પટવાળી, ગ્રામ કે વનપ્રદેશની નદી હોય કે બે કાંઠે બંધાયેલી, નગરની ઘાટીલી નદી હોય – આખા ય પરિવેશને એ નવું રૂપ આપતી હોય છે. ‘શૈત્યપાવનત્વ’ એ ગંગાતટના ઘોષનિવાસીનો વિશેષાધિકાર હશે; પણ આમ, ચાલતે વાહને દર્શન કરનારનો પણ કંઈક આનંદાધિકાર તો હોય જ ને! પહોળા પટવાળી વલ્તાવાને, દૂર સુધી નજર ખેંચીને, બંને બાજુએ જોઈ લીધી. પ્રાગના કેટકેટલા ઉતાર-ચડાવવાળા સમય આ નદીએ જોયા હશે! કાફ્કાનું કોઈ સંવેદન આ નદી સાથે જોડાયેલું હશે? કંઈ વાંચ્યાનું યાદ આવતું નથી... બને કે મારું વાચન અપૂરતું હોય.

વલ્તાવા

એક રમ્ય સ્થાને કાર ઊભી રહી. અમે આવી પહોંચ્યાં હતાં કાફ્કાના વિસ્તારમાં. ટૅરેઝાએ કહ્યું, ‘આ ઓલ્ડ સિટી સ્ક્વેર.’ એને જૂનો નગરચોક

કાફકાની શિલ્પાકૃતિ

કે જૂના નગરનો ચોક? પણ એવું વિચારવામાં ક્યાં પડવાનું હતું? આંખો ચારેકોર ઊડતી હતી. આ શહેરની મજા જ એ હતી કે લગભગ દરેક મકાન એના સ્થાપત્યથી નજરને ખેંચી લેતું હતું. અને આ તો અહીંનો સૌથી વધુ રમ્ય ને સમૃદ્ધ વિસ્તાર હતો. સૌના કેમેરા પણ સક્રિય થયા... 'આ ડાબી તરફ સામે જ કાફકાનિવાસ.' અંદર જઈએ એ પહેલાં, એ મકાનની બહારની દીવાલ પર, સ્હેજ ઊંચે કાફકાની શિલ્પાકૃતિ હતી - કાફકાની કેવળ પ્રતિકૃતિ નહીં, કલાકૃતિ.

પ્રવેશદ્વાર ઉપર Exposition લખેલા પાટિયામાં, પહેલાં ચેકમાં, પછી અંગ્રેજીમાં અને પછી ફ્રેન્ચ આદિ બીજી ત્રણ ભાષાઓમાં લખ્યું હતું : 'Native House of Franze Kafka.' મને ગમ્યું. - કાફકા સ્મૃતિભવન નહીં, કાફકાનું ઘર. નર્મદના ઘરને સરસ્વતીમંદિર નામ અપાયું છે. મંદિર એટલે સ્મૃતિભવન કે ઘર? આમ તો મંદિર એટલે ઘર, એ જ સાચું લાગે છે. પણ આપણે 'નગરશેઠનો વંડો' એમ લખીએ છીએ એ રીતે 'નર્મદનું કે ગોવર્ધનરામનું ઘર' એવું શા માટે નથી લખતા? 'ભવન', 'મંદિર', 'કુટિર' એવાંએવાં ઉચ્ચ નામોનો આપણો શોખ! પણ જવા દો ને, આપણે તે વળી કેટલા લેખકોનાં ઘર સાચવ્યાં પણ છે...?

એમ વિચારતાં અંદર પ્રવેશ કર્યો. એક મોટો ખંડ. કાફકાથી ભરપૂર. પણ આ નર્મદ કે ગાંધીજીના ઘર જેવું ઘર નથી, જે એના નાનાનાના ઓરડાઓનો પણ સાક્ષાત્કાર કરાવતું હોય. અહીં બધું પ્રદર્શિત (ડીસ્પ્લે) કરેલું છે : શિલ્પકૃતિઓ, ચિત્રકૃતિઓ; એક મોટી દિવાલ કાફકા-ચિત્ર-રેખાંકનથી ભરેલી, એની વચ્ચે એક વીડિયો સેટ છે - સતત કાફકા અંગેનાં, દૃશ્ય-ધ્વનિને રજૂ કરતાં રહેતો; નાનાં-નાનાં બીજાં કાફકા-શિલ્પો, એમની ચિત્રકૃતિઓ; એક ખૂણામાં, ઉપર, છ એક ફૂટ ઊંચે, કાફકાનો સોહામણો ફોટોગ્રાફ. એની પાસે ઊભા રહીને તમે ફોટો પડાવી શકો. અમે પણ, એકબીજાની મદદથી, અમારી 'દરેકની સાથે કાફકા'નો ફોટો લીધો!...

ત્યાં કાફકાની પ્રેમિકાઓ ફેલિક અને મિલેનાના ફોટોગ્રાફ છે; ડાયરી

વગેરેમાંનાં લખાણોના મુદ્રિત અંશો લગાડેલા છે. કાફકાનાં, કાફકા વિશેનાં પુસ્તકો, કાફકાની સહી છાપેલાં ફોટોકાર્ડ, બોલપેન, ટી શર્ટ, વગેરે ચીજો પણ ખરીદી શકાતી હતી. તો આ, એક અર્થમાં સ્મૃતિભવન પણ ખરું જ ને? અલબત્ત, આ ખંડમાં કાફકા અનુભવાય છે એ તો સાચું જ. કાફકાનું જાણે, એટલોક વખત પૂરતું સાન્નિધ્ય જરૂર અનુભવાય છે.

બાજુમાં કાફે કાફકા. એના દરવાજા ઉપર, અર્ધવર્તુળ આકારમાં, કાફકાનો ફોટોગ્રાફ અને એની ઉપર આલેખાયેલું **Cafe Kafka** – એ આપણને સૌને પરિચિત ફોટોચિત્ર છે – કાફકા વિશેનાં ચરિત્રપુસ્તકો પર જોયેલું...

અમને પાછા, સમયસર(!) હોટેલ પર પહોંચાડવાની કંઈક ઉતાવળ હતી યજમાનોને – એ એમના સૌજન્ય પાછળ પણ ડોકાતું હતું. (આ, ‘કાફકા-દર્શન’ અમારા છાપેલા કાર્યક્રમમાં તો હતું જ નહીં ને પાછું!)

તેમ છતાં, આ પ્રાચીન નગરના એ ‘ઓલ્ડ સિટી સ્ક્વેર’ આગળ અમે થોડુંક થોભ્યા જ. આ પ્રવાસન-કેન્દ્ર પણ હતું – એટલે કે પ્રવાસ-સ્થાનક (સાઈટ) પણ ખરું ને અહીંથી પ્રાગ-પરિભ્રમણ માટેનાં વાહનો પણ મળતાં હતાં. એટલે પ્રવાસીઓની ખાસ્સી અવરજવર હતી અહીં. ચોક એકદમ રળિયામણો – ચોકની ચોપાસ ઊંચાં, ગોથિક શૈલીનાં તેમજ અર્વાચીન શૈલીનાં, પણ બધાં જ ભવ્ય-આકર્ષક સ્થાપત્યવાળાં મકાનો. બારીઓ અને ઝરુખાઓ, એની આસપાસ ઝીણી નકશીવાળી ભાતો, ક્યાંક નાનાં-નાનાં શિલ્પો, મકાનોનાં લાક્ષણિક રાતાં, ઢળતાં છાપરાં –કેંમેરાને ઝૂમ કરીને પણ એને યથાશક્ય ઝીલી લેવાના પ્રયત્ન અમે કર્યા. આનંદ તો, આંખો ઠારતા આ સ્થાપત્યવિશેષને માણવાનો હતો. કાફકાનાં વાર્તા-નવલકથામાંની વિચિત્ર સૃષ્ટિમાં, આ શિલ્પ-સ્થાપત્યની કોઈક રેખાઓ, કોઈ રીતે તો ઝિલાઈ હશે ને? ફરી વાંચવો પડે કાફકા, આ દષ્ટિએ...

ओल्ड सिटी स्क्वेर

વસ્તાવા પર ઊતરતી રાત : કાયની આ બાજુથી

બપોર પછી થોડોક સમય બચ્યો હતો. ગ્રંથપ્રદર્શનના પ્રકાશકો-વિક્રેતાઓ અને મહેમાનો માટે આયોજકોએ ભોજન-સમારંભ રાખ્યો હતો, રાત્રે આઠ વાગે. એટલે નિરાંતે નીકળવાનું હતું. થોડોક આરામ કર્યો-ન કર્યો ને પંકજ ઠાકુર અને હું ટહેલવા નીકળી પડ્યા. આવ્યા પછી પહેલીવાર પગ છૂટો કરતા હતા અમે. મોકળા રસ્તા પર, આછી આછી ઠંડીમાં તડકાનો અજવાસ સ્ફૂર્તિ પ્રેરતો હતો. ઢોળાવો અને ચઢાવોવાળા સુઘડ માર્ગો, વળાંકોવાળા ફ્લાય ઓવર – બિલકુલ આછી અવરજવરને કારણે એ બધું કોઈ વિશાળ સુંદર ચિત્ર જેવું લાગતું હતું. આપણે ત્યાં તો બપોરે ચાર વાગે આવી ચિત્રવત્ મોકળાશ હોય જ શાની!

ફ્લાય ઓવર અને પિરામીડ

થોડેક દૂર જઈ ફ્લાય ઓવર માટેનો ઢોળાવ ચડ્યા ત્યાંથી અમારી હોટેલનો આબેહૂબ પિરામીડ આકાર દેખાતો હતો. અહીં કશું જ એક જ પ્રકારનું ન હતું – સતત, મંથરગતિએ સરકતી અહીંની ટ્રામો પણ એક જ રંગની કે એક જ ઘાટની નહીં! એકવાક્યતાને નામે ઘૂસી જતી એકવિધતાને આ લોકોએ પિછાણી લીધી હશે? પ્રાગનો આવો નાનોસરખો આનંદ પણ મનમાં અંકિત થઈ ગયો છે.

ટેરેઝાએ વિનંતીભર્યો સમયપાલન-નિર્દેશ આપી દીધો હતો : સાડા સાતે તૈયાર રહેશો. નીચે, હોટેલના સ્વાગતકક્ષમાં મળીશું. રાત્રે થોડુંક મોડું થવાનું હતું, ઠંડી થોડીક વધારે પણ હોય; અને વળી મોભાદાર મિજબાની હતી, બેંકિવટ! – એટલે પંકજજીએ સુંદર સૂટ લગાવ્યો. જરાક

શરમાળ આનંદથી કહે : 'કૈસા હૈ? ઠીક હૈ?' મેં કહ્યું : 'અરે બઢિયા! આપ સબસે આગે ચલોગે યે હી હમારે સબકે લીએ ઠીક રહેગા.'

કાફે સ્લાવિયા. મોટો ખંડ. ભોજન 'સમારંભ' સરસ હતો - દબદબાભર્યો, યુરપનો વિશિષ્ટ અનુભવ આપનારો. મને સામાન્ય રીતે ભીડનો કંટાળો; પણ અહીં ક્યાંય પણ થોડોક માનવસમુદાય જોવા મળે તો એ મનને ઠીક લાગતું હતું- કેમકે ભીડ અહીં વિરલ હતી. હવે પરિચિત થયેલા થોડાક ચહેરા હતા, 'હાય-હેલો' થયું. ભોજનખંડમાં પ્રવેશતાં જ, સૌથી પહેલાં વિવિધ ફળ-રસો - પવિત્ર શાકાહારીઓનું અમૃત! (એટલે બેત્રણ વાર એ કાઉન્ટરની 'મુલાકાત' લીધી.) વિવિધ વાનગીઓ સજાવેલી હતી. પણ ગ્રાહ્ય શું અને અગ્રાહ્ય શું, એનો નિર્ણય અઘરો હતો મારે ને રમેશચંદ્રને માટે. એટલે પંકજની મદદ લેવી પડી- અમારે યોગ્ય ખાદ્યચીજ શોધી લેવા માટે.

રસ્તા પર પડતી કાચની મોટી બારી પાસેના એક ટેબલ આગળ અમે જમાવ્યું.

બહાર, રસ્તાની પેલે પાર જ વલ્તાવા હતી. એને અડીને ચાલતી પગદંડી પર ઘણી અવરજવર હતી. કેટલાંક, કાંઠે સળંગ પસાર થતા કઠેડાને અઢેલીને ઊભાં હતાં. કોઈકે કહ્યું કે નદીકાંઠા આગળ સાંજે ટહેલવા માટેની આ સૌથી આકર્ષક જગા છે. અહીં આઠ વાગે પણ ઠીકઠીક અજવાસવાળી સાંજ હતી - ખરેખર રમ્ય સાંજ. નદીનું પાણી ઝલમલતું હતું. થયું કે ભોજન ઝટપટ આટોપીને (ને આટોપવાનું ખાસ કશું હતું પણ નહીં!) બહાર નીકળી જાઉં, નદીકાંઠે જઈને ઊભો રહી જાઉં. પણ અહીં તો, નિમંત્રિત મહેમાનને વળગેલી શિસ્ત હતી, એટલે આ આખા વાતાવરણમાં, એવી ચેષ્ટા, અસહજ પણ લાગે... કાચની પેલે પાર, ઊતરતી જતી રાતમાં ઝાંખી થતી, ને પછી રોશનીમાં આછી ચમકતી નદીસમેતનું આખું સુંદર બહિરુદ્દેશ્ય, સાથી મિત્રો સાથે વાતો કરતાંકરતાં માણતો રહ્યો.

નદીકાંઠે પેંગ્વિન શિલ્પો

ભાષા અને સંસ્કૃતિની ચાહના

કેટલાક દિવસોથી, સવારે ચાલવા જવાનો ક્રમ તૂટી ગયો હતો. 'સવારે ચાલવા જઈશું?' રમેશચંદ્રજી માટે શક્ય ન હતું – ઠંડી એમને અનુકૂળ ન હતી. પંકજજી તૈયાર હતા.

આમ તો વહેલા નીકળ્યા હતા પણ અહીં સૂરજ કંઈક વધુ વહેલો નીકળતો હતો એટલે સ્વચ્છ પહોળા રસ્તા પર ને મુંઢર મકાનોની દિવાલો પર 'સુવર્ણતડકાનો ઢોળ ચડ્યો હતો' એવું કહીએ તો કંઈ અલંકાર યોજતા હોઈએ એવું ન લાગે એટલું સહજ એ દૃશ્ય હતું. ઠંડી સ્ફૂર્તિ જગાડે એવી હતી – અદબ વાળીને ચાલવું પડે એવી બેઠી ઠંડી ન હતી. રસ્તાની સામેની બાજુએ, મકાનો વિનાનો, આછા ઘાસ ને નાનાં વૃક્ષોવાળો ઉપવન જેવો ભાગ હતો. અમે જો કે પગઠંડી વાળો રસ્તો લીધો. બંધ દુકાનોનાં 'a'કારાન્ત નામોવાળાં પાટિયાં પણ વાંચતાવાંચતા અમે ઠીકઠીક ચાલ્યા. અમે ટહેલતા ચાલતા હતા પણ અમે જોયું કે આ વહેલી સવારે પણ, અહીં સ્ત્રીઓ – વિશેષે યુવાન છોકરીઓ – ઘણી સ્ફૂર્તિપૂર્વક ને ઝડપથી ચાલતી હતી. ગઈકાલે પુસ્તકમેળામાં પણ અમે નોંધેલું કે પુરુષો-યુવાનોની સરખામણીએ સ્ત્રીઓના ચહેરાની ચમક તો વધારે હતી જ પણ એમનાં ચરણની ત્વરા પણ વધારે હતી...

વળતી વખતે તો અમારાં ચરણની ત્વરા પણ વધારે હતી- કેમકે કકડીને ભૂખ લાગી હતી! અમે સીધા જ હોટેલના રેસ્ટોરાંમાં ગયા. રમેશચંદ્રજીએ સ્વાગત કર્યું : 'મજે લે આએ ક્યા?' મેં કહ્યું, મિત્ર, ચરાતિ ચરતો ભગ:

ભોજન કરતાંય અહીં નાસ્તાની મજા, અને એનો સંતોષ, વધારે હતાં. સવારે જ તૃપ્ત થઈ જવાતું હતું. શાકાહારીઓ માટે પણ પૂરતા વિકલ્પ

માર્ગ-સ્થાપત્ય

હતા, ને એ રસ-પ્રદ હતા! વિવિધ આકારપ્રકારની બ્રોડ અને એનાપર લગાડવાનાં ચીઝ-બટર – પણ એ ઉપરાંત અહીં શુદ્ધ, ચળકતું મધ હતું. કોઈએ કહેલું કે પ્રાગનું મધ ખૂબ સરસ હોય છે. ચાખ્યું ત્યારે એની સઘ પ્રતીતિ થઈ!

હોટેલના ૫૦૦ ઉપરાંત ઉતારુઓમાંથી એક સાથે ત્રણસો જેટલા તો ઉભરાતા જ હશે. કોઈ મોટી પાર્ટી જેવું દશ્ય સરજાતું હતું.

○

આજે અમારો કાર્યક્રમ ભરચક્ક, ને અલબત્ત, રોમાંચક હતો. અત્યારે, સવારે સાંસ્કૃતિક મંત્રાલયમાં મિલન અને ચર્ચા; બપોરે ચાર્લ્સ યુનિવર્સિટીમાં વક્તવ્યો અને ગોષ્ઠિ, રાત્રે ભારતીય રાજદૂતના નિવાસસ્થાને ભોજન-નિમંત્રણ... અમારાં સમય-ચોકસાઈવાળાં યજમાન ટૅરેઝા બરાબર સાડા નવે આવી પહોંચેલાં : ‘ગુડ મોર્નિંગ એવરીબડી.’

સાંસ્કૃતિક મંત્રાલય (Ministerstvo Kultury)ના Nosticky Palaceમાં, ઈન્ટરનેશનલ રિલેશન્સ વિભાગના નિયામક Petr Hnizdo, સાહિત્ય અને ગ્રંથાલય વિભાગનાં અધ્યક્ષા Blanka Skukova તથા એમના સહકાર્યકરોએ અમારું સ્વાગત કર્યું. અમારા પ્રતિનિધિમંડળ સાથે ભારતીય એલચી કચેરીના સચિવ શ્રી ખુરાના અને ટૅરેઝા હતાં. ઈન્ટરપ્રિટર તરીકે ક્વેટા.

શ્રી પીટર ખૂબ તરવરાટવાળા અને મળતાવડા હતા – બેત્રણ કલાક અમારી સાથે એ રહ્યા એ દરમ્યાન એમનું સંપર્ક-કૌશલ ને એમની અભ્યાસશીલતા બંનેનો પરિચય થયો. તે સરસ ને સહજ અંગ્રેજી બોલતા હતા. પણ ‘મુલાકાત’ શરૂ થઈ ત્યારે, સ્વાગતના બે શબ્દો ને ટૂંકી ભૂમિકા અંગ્રેજીમાં કરીને પછી એમણે એમના વિભાગની ને મંત્રાલયની પ્રવૃત્તિઓ વિશે ચેકમાં જ વક્તવ્ય કર્યું! અમારા લાભાર્થે અંગ્રેજી સઘાનુવાદ ક્વેટા કરતાં રહ્યાં. આવું પહેલી નજરે કંઈક વિલક્ષણ લાગ્યું પણ પછી તરત

Blanka Skukova, Petr Hnizdo

થયું કે પોતાની ભાષાનું આ લોકો કેવું તો ગૌરવ કરે છે! ધારો કે આમ કરવું એ શિષ્ટાચાર (પ્રોટોકોલ)નો ભાગ હોય તો પણ આ શિષ્ટ આચાર દાખલારૂપ હતો. આમ પણ, યુરપના આ નાના-નાના (પણ મહત્વના) અનેક દેશોમાં પોતાની ભાષાને અગ્રિમતા આપવાનું, જરૂર પડે ત્યાં જ સંપર્ક ભાષા લેખે અંગ્રેજી યોજવાનું વલણ હોય છે એ સાંભળેલું, એનો સાક્ષાત્કાર અહીં કર્યો.

પીટરે જે કહ્યું એનો સાર એ હતો કે, મંત્રાલય લેખન-પ્રકાશનનું ગૌરવ કરે છે ને એને પ્રોત્સાહિત કરે છે. લેખકોને પુસ્તક-પ્રકાશન માટે અનુદાન અપાય છે. નગરોમાં ને યુનિવર્સિટીનાં કેન્દ્રોમાં પુસ્તક-પ્રદર્શનો યોજાય છે. અનુવાદ-પ્રવૃત્તિને વિશેષ પ્રોત્સાહન અપાય છે – એમાંય, ચેક સાહિત્યના અન્ય ભાષાઓમાં થતા અનુવાદોને સવિશેષ આર્થિક સહાય અપાય છે. (એ અંગેનું એક ત્રિભાષી (ચેક, ડચ, અંગ્રેજી) પ્રકાશન *Czech Literature in Translation (૧૯૯૮-૨૦૧૧)* એમણે અમને આપ્યું તે માહિતીલક્ષી પણ સુ-આયોજિત ને સુંદર પ્રકાશન છે.) અમે કહ્યું કે – અમારે ત્યાં પણ, સરકારી અનુદાન મેળવતી રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક સાહિત્ય-સંસ્થાઓ-અકાદમીઓ પુસ્તક-પ્રકાશનને સહાય આપે છે એથી નવોદિત લેખકોનાં તેમજ વિવેચન-સંશોધનનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરી શકાય છે. સાહિત્ય-સંસ્થાઓ પોતે પણ, લેખકોને નિમંત્રીને, પુસ્તકો પ્રકાશિત કરે છે. પ્રજાકીય સંસ્થાઓનાં અને વ્યક્તિગત દાનોથી પણ, સાહિત્યસંસ્થાઓ દ્વારા પુસ્તક-પ્રકાશન થાય છે. શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિએ ‘સાહિત્ય અકાદેમી’ની પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આપ્યો.

સાહિત્ય અને લાયબ્રેરી વિભાગનાં અધ્યક્ષ ડૉ. બ્લાન્કા ચેક સાહિત્ય ઉપરાંત, બીજી ભાષા તરીકે સંસ્કૃત શીખ્યાં હતાં. એમણે એક વિશેષ માહિતી એ આપી કે, પુસ્તકો ઉપરાંત સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનાં સામયિકોને પણ, સાંસ્કૃતિક સંગઠનોના માધ્યમથી, પ્રકાશન-સહાય આપવામાં આવે

છે. મેં એમને પૂછ્યું કે તમારે ત્યાં સાહિત્ય અને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનનો સંયુક્ત વિભાગ છે એ રસ-પ્રદ છે. તો, કોઈ એવો સંયોજિત અભ્યાસક્રમ છે જે આ વિભાગનો વિશેષ હોય? એમણે કહ્યું કે એક જ ભવનમાં ચાલતા આ બંને વિભાગો અલગ-સ્વતંત્ર છે; અધ્યક્ષ જ સંયુક્ત છે – Literary a Knihoven એટલે સાહિત્ય + ગ્રંથાલય(વિજ્ઞાન)! હાસ્યની લહેરખી સાથે અમારી આ ફળ-પ્રદ ગોષ્ઠિ પૂરી થઈ.

એમણે થોડાંક પુસ્તકો અમને દરેકને ભેટ આપ્યાં. એમાં *CESKE DEDICTVI / CZECH HERITAGE* નામનું એક સુંદર અને સમૃદ્ધ (rich) પ્રકાશન પણ હતું. સાંસ્કૃતિક મંત્રાલયની સહાયથી પ્રકાશિત થયેલું, ચેક રિપબ્લિકનાં, સંરક્ષ્ય વારસા તરીકે મૂલ્યવાન એવાં સાંસ્કૃતિક પ્રાકૃતિક સ્થાનોના, ઉત્તમ છબિકારોએ લીધેલા ફોટોગ્રાફ તથા એના ટૂંકા વર્ણનને સમાવતું, ડબલ ડેમી કદનાં ઉત્તમ આર્ટ કાર્ડવાળું, ૨૮૦ પાનાંનું પુસ્તક છે. આખા દેશમાં તો ફરાયું નહીં. પણ આ પુસ્તકે એની એક નાની શી સંપૂર્તિ જાણે કરી આપી. – એવા આકર્ષક છે આ, લોભામણાં સ્થાનોના ફોટોગ્રાફ અને એમાંની ચેક તથા અંગ્રેજીમાં લખેલી, સુઆયોજિત માહિતી!

પ્રો. પીટર અને એમનાં સાથીઓ અમને લંચ માટે તેડી ગયાં. કહે કે ‘થોડુંક ચાલવાનું છે.’ અમારે તો એ જ જોઈતું હતું! મુખ્ય ભવન વટાવતાં જ, રસ્તો એક નાનાસરખા ઉદ્યાનમાંથી પસાર થતો હતો. લોનવાળાં મેદાનોમાં સરસ શિલ્પો ઊભાં કરેલાં હતાં – કેટલાંક પ્રાચીન, કેટલાંક અદ્યતન શિલ્પકલાનાં. એક જગાએ, ભાંખડિયાં ભરતાં નગ્ન શિશુઓનાં ત્રણ ધાતુશિલ્પો હતાં. શરીર માસૂમ, ઘાટીલાં; પણ ચહેરા સપાટ, કોઈ મશીનના ઢાંકણ જેવા! રોબોટ શિલ્પ?

આગળ જતાં સામે વલ્તાવા!... ‘ઓ ! થેંક યૂ પીટર...’ અમે સૌ થોડુંક થોભ્યાં ત્યાં. કેમેરા ક્લિક થયા. પાળી પર હાથ ટેકવીને નિકટતમ વલ્તાવાને થોડીકવાર જોતો રહ્યો. પંકજજીએ, મને અજાણ રાખીને કેમેરાની કળ

ઉદ્યાન-શિલ્પ

દાબી. પછી એ કહે, હવે મારો ફોટોગ્રાફ...

ભોજનમાં મારી ને રમેશચંદ્રજીની એક પંગત! બધાંની સાથે જ, ને બધાંથી અલગ. મને ખાતરી છે કે તમે હવે નહીં જ પૂછો કે, શું જમ્યા! પણ વાતો કરવાની મજા આવી - બધાં બહુ હળવા મૂડમાં હતાં. રેસ્ટોરાંની સામે એક દુકાનના પાટિયા પર અમારી નજર પડી - KUTIL. શબ્દ તો આપણો પરિચિત, પણ અર્થ ? - કોઈકે પૂછ્યું. ફ્વેટા કહે : 'રિપેરિંગનાં ઘરગથ્થુ સાધનોની દુકાન.' કોઈકે શ્લેષ કર્યો : ઓહો, તો તો કુટિલ નહીં પણ સુટિલ! મેં સુધાર્યું(?); સુટિલ નહીં, સુ-ટૂલ! હાસ્યેન સમાપયેત્...

○

નિકટતમ વલ્લાવા

સ્થાપત્યોમાં ઊપસતી યુનિવર્સિટી

ચાર્લ્સ યુનિવર્સિટીના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારે પ્રો. માર્ટિને અમારું સ્વાગત કર્યું. સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચ્યું યુનિવર્સિટીભવનના સ્થાપત્યે. પ્રાગને આમેય, બહુ અતિશયોક્તિ વિના, સ્થાપત્યનગરી જ કહેવી પડે. લાકડાનાં ચળકતાં ફરસ અને દાદરવાળા આ મહાલયમાં અમે, જાણે કે, જૂની પણ ઝાંખી ન થયેલી સદીઓનાં પગથિયાં ચડતા હતા - ૧૪મી, ૧૫મી... ૨૦મી, ૨૧મી સદી... હા, ૧૪મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બોહેમિયાના રાજા (ને પછી રોમન સમ્રાટ) ચાર્લ્સ ચોથાએ પ્રાગ યુનિવર્સિટી સ્થાપેલી. પછી ૧૭મી સદી (ઈ. ૧૬૫૪)માં તે 'ચાર્લ્સ ફર્ડિનાન્ડ યુનિવર્સિટી'નું નામાભિધાન પામી.

ઈ. ૧૮૮૨માં એનું બે યુનિવર્સિટીઓમાં વિભાજન થયું - ચેકમાધ્યમથી શીખવતી અને જર્મન માધ્યમથી શીખવતી. ચેક માધ્યમવાળી તે ચાર્લ્સ યુનિવર્સિટી તરીકે ઓળખાઈ. ૧૯૩૯-૪૫ના બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં નાઝી આક્રમણોના સમય દરમિયાન બંધ રહેલી યુનિવર્સિટી એ પછી ફરી સક્રિય થઈને વિકસતી રહી. ઈ. ૨૦૦૦ સુધીમાં તો એ ૧૭ વિદ્યાશાખાઓ ધરાવતી મોટી યુનિવર્સિટી બની. ૨૦મી સદીના પૂર્વાર્ધકાળમાં આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન અહીં જર્મન માધ્યમની ફિલોસોફી વિદ્યાશાખામાં ફિઝિક્સના પ્રોફેસર હતા...

મારી સામે અત્યારે, યુનિવર્સિટીએ અમને ભેટ આપેલું એનું ૨૦૧૨નું કેલેન્ડર છે - *Universitas Carolina Pragensis*. એ કેલેન્ડર કહેતાં કેલેન્ડર નથી, ૧૪મીથી ૨૧મી સદીના આરંભ સુધીમાં બંધાતાં ગયેલાં યુનિવર્સિટી-

ભવનોના સ્થાપત્યોનો વિકસીત ને ભવ્ય ઇતિહાસ એમાં સંઘરાયેલો છે. મોટા કદના (૧૪' x ૨૦'), બહુરંગી નયનરમ્ય ને પ્રભાવક ૧૨ ફોટોગ્રાફ અને એના, ચેકમાં ને પછી અંગ્રેજીમાં લખેલા, ટૂંકા પણ મર્મદર્શી પરિચય! એ પરિચયનું પહેલું જ વાક્ય છે : The architectural history of the Charles University buildings is a remarkable reflection of the history of the University itself – સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં પડતું યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસનું પ્રતિબિંબ! વળી લખે છે : અહીંના સાંસ્કૃતિક-સામાજિક અને સ્થાપત્ય વિષયક ઉત્થાન-પતન પુનરુત્થાનનો સાડા છ સદીઓનો ઇતિહાસ આવરી લે છે આ ભવન-ચિત્રો. રોમન ગોથિક સ્થાપત્યની મૂળ પરંપરા અહીં સચવાઈ છે – મૂળ સ્થાપત્યોરૂપે તો ખરી જ, પણ સદીએ સદીએ જે નવી સ્થાપત્યશૈલીઓ આવી એને, અહીંના સ્થપતિઓએ રોમન – એટલે કે ખરા ક્લાસિકલ – સ્થાપત્ય સાથે હંમેશાં સંયોજિત કરી છે. ૨૦મી સદીને આરંભે બંધાયેલા એક યુનિવર્સિટી ભવન વિશે નોંધ છે : [It] is the result of a combination of modern neo-classicism with pure techtonic [ancient Greek] architecture.

આ તો થોડીક પરિચય-ચર્ચા. (રસ તો એવો પડી ગયો છે કે બીજાં એકબે પાનાં લખી નાખું. પણ હવે અટકું.) ખરી મજા આ રમ્ય-ભવ્ય ભવનને અખૂટ રસથી જોવામાં હતી. સમય કેટલો ઓછો મળ્યો અમને, એનો ચચરાટ હંમેશાં રહ્યા કરતો હતો. ફિલોસોફી અને આર્ટ્સ વિદ્યાશાખાના ડીન, આ સૌથી પ્રાચીન ભવન Karolinumના મુખ્ય સભાખંડ તરફ અમને દોરી ગયા.

દાદર ચડ્યા પછી, સભાખંડ તરફ લઈ જતી પરસાળ (કોરીડોર)ની દીવાલો પર પણ, એની બારીઓ આસપાસ કોતરણી કરેલી. એ શિલ્પો અને ચિત્રોવાળી દીવાલો બિલકુલ જીવંત અને રમણીય હતી.

સભાખંડ. નજર પડતાં જ આંખો આશ્ચર્યથી પહોળી થઈ ગઈ! : જાણે કે સદીઓ જૂના કોઈ ગ્રીક મહાલય-ખંડ વચ્ચે અમે ઊભા હતા. પદવીદાન અને બીજા અનેક સમારંભો, સભાઓ અહીં થતાં હતાં. વિશાળ પ્રેક્ષાગૃહની સામે, કુલપતિ આદિ મહાનુભાવોને બેસવા માટેનો મંચ આઠેક ફૂટ ઊંચો હતો, ને એની પાછળની આખી, વિશાળ દીવાલને જૂના ગ્રીક પેઈન્ટિંગથી આવરી લેવામાં આવી હતી. બાકીની ત્રણે દીવાલો પણ ચિત્રો-શિલ્પોથી મંડિત.

સભાખંડ દબદબાભર્યો હતો એટલો જ રુચિર શોભાલંકૃત હતો - વિદ્યાવિનીત! માત્ર ભવ્ય શબ્દથી નહીં ચાલે, આ મહાખંડને દેદીપ્યમાન પણ કહેવો પડે.

ભારતીય સામ્રાજ્ય સાહિત્ય વિશે વક્તવ્ય-ગોષ્ઠિ

આ જ ભવનમાં, પ્રાચ્યવિદ્યા(ઈન્ડોલોજી)ના વિદ્યાર્થીઓ અને કેટલાક અધ્યાપકો સાથે અમારાં વક્તવ્ય-ગોષ્ઠિ યોજાયેલાં હતાં. હવે પ્રો. માર્ટિને (Martin Hribeck, Ph.D.) નેતૃત્વ સંભાળ્યું. યુનિવર્સિટીની આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં ચાલતી 'South and Central Asia' વિદ્યાશાખાના અધ્યક્ષ અને પ્રાચ્યવિદ્યાઓ સાથે બંગાળી પણ શીખવતા પ્રો. માર્ટિન એકદમ સોહામણા યુવાન અધ્યાપક હતા. એમનાં ચોકસાઈનો ને એમના સ્પષ્ટ દૃષ્ટિકોણનો પરિચય તો અમને, અમે દિલ્હીથી પ્રાગ જવા નીકળતા હતા ત્યારે, એમણે ખુરાનાજી દ્વારા એક ઈ-મેલ સંદેશ મોકલેલો, એમાંથી થયો હતો. અમને અગાઉ મોકલાવાયેલા કાર્યક્રમમાં તો 'ઈન્ડોલોજીના વિદ્યાર્થીઓ સાથે મિલન અને ચર્ચા' એટલા શબ્દો જ હતા - ચર્ચા શેની એનો કશો નિર્દેશ ન હતો. માર્ટિનના ઈ-મેલમાં વિનંતી હતી કે,

અમારે દરેકે દસ-દસ પંદર-પંદર મિનિટમાં, પોતાની ભાષાના સામ્રત સાહિત્યપ્રવાહોની – વિશેષે છેલ્લા દાયકાની ગતિવિધિની – વાત કરવી; પછી ૩૦-૪૦ મિનિટ ચર્ચા માટે રાખી છે...

આખો કાર્યક્રમ સારો રહ્યો. અમે સૌ, આપેલા સમયમાં પણ વિશદતાથી અમારાં ભાષા-સાહિત્યનું સ્પષ્ટ ચિત્ર ઉપસાવી શક્યા. દરેકના સાહિત્ય-સામ્રતમાં કેટકેટલું સરખું હતું!...

મેં કહ્યું : ગુજરાતીમાં અત્યારે કવિતા કરતાંય ગદ્ય આગળ છે, વાર્તાસર્જન વધુ પરિમાણોવાળું ને અગ્રણી છે, ચરિત્ર સાહિત્ય તરફ ઝોક છે, પ્રવાસ સાહિત્ય પણ સ્થળકથાનક કરતાં સંવેદનકથન તરફ વધારે વળેલું છે, સારું વિવેચન પાંડિત્યભારમાંથી ખસી સહજ સંક્રમણશીલતા તરફ વળી રહ્યું છે, સામયિકો અને પ્રકાશનવૃત્તિ મહોરેલાં છે, લેખકોને પ્રકાશનની મુશ્કેલી પડતી નથી, મોટાભાગના લેખકો વેચાણ અંગે નિઃસ્મૃહ છે, વગેરે... સામ્રતથી બહાર નીકળીને મેં બે મિનિટ ગાંધીજીના સાહિત્ય-સંબંધની, ‘આત્મકથા’ની ને ઉમાશંકરની પ્રતિભાની વાત પણ કરી. પછી મેં કહ્યું, મેં ત્રણેક મિનિટ બચાવી છે. થોડાંક કાવ્યો વાંચું ? પંદરેક ટૂંકાં કાવ્યો, અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે લઈ ગયેલો. ત્રણ વંચાયાં, મૂળ ગુજરાતીમાં ને પછી અંગ્રેજી અનુવાદમાં : ‘હું ગુલામ?’ (ઉમાશંકર જોશી), ‘બર્લિનની દીવાલ’ (ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા) અને ‘સમુદ્ર’ (સિતાંશુ યશશંકર).

ગોષ્ઠિ જોકે ૩૦-૪૦ મિનિટ ન ચાલી. બેત્રણ અધ્યાપકોએ જિજ્ઞાસા દાખવતા પ્રશ્નો પૂછ્યા. વિદ્યાર્થીઓ તો, અહીંની જેમ જ, વર્ગમાં બોલે-પૂછે શાના? પણ બહાર નીકળ્યા ત્યારે બે વિદ્યાર્થીનીઓ વાતે વળી. આપણે ત્યાં હોય છે એવી જ ઉત્સાહી એ હતી. એ ગુજરાતમાં પણ આવેલી ને ભાવનગરનાં, અમદાવાદનાં થોડાંક સ્મરણો એમને હતાં. સંસ્કૃત પણ ભણતી હતી. પૂછ્યું : ‘શું વાંચો છો ?’ ‘ટેક્સ્ટમાંની કોમેન્ટરીઝ અને થોડાંક (વિવેચન) પેપર્સ...’ મેં કહ્યું : ‘કાલિદાસ, ભાસ, વગેરે મૂળ, અનુવાદ સાથે, વાંચો; વિવેચન પછી વાંચજો.’

યુનિવર્સિટીપરિસર : લેમ્પ-પોસ્ટ

બહાર નીકળ્યા ત્યારે, આ વિભાગનાં, એક બાંગ્લાદેશી અધ્યાપકબહેન મને પૂછે : ‘ઈટ સીમ્સ, યુ લાઈક ગાંધીજી વેરી મચ.’ ‘યસ, બટ નોટ ઓન્લી આઈ, ધ હોલ વર્લ્ડ લાઈક્સ ગાંધીજી વેરી મચ.’ એ કહે, ‘બટ આઈ લાઈક સુભાષ બોઝ...’ કશો પ્રતિભાવ આપવાનો ન હતો. એ પણ, ઉત્તરની અપેક્ષા વિના જ, ‘બાય’ કહીને ચાલ્યાં.

સાડા ચાર થઈ ગયા હતા. હવે હોટેલ ભણી. જમ્યે વખત થયો હતો છતાં જરા વામકુક્ષી કરવી પડશે. આજે તો, રાતના ભોજનના અમારા યજમાન સ્વદેશી હતા – ભારત દેશના અહીંના મુખ્ય પ્રતિનિધિના નિવાસસ્થાને જવાનું હતું. યુનિવર્સિટીથી વળતાં, કારમાં જ આંખો ઘેરાઈ ગઈ હતી. ○

युनिवर्सिटी-स्थापत्य

ટ્રામાનંદ - પૂર્વાર્ધ!

કારમાં ઝોકાં આવી ગયેલાં એની જે લિજ્જત મળી એવી પછી, હોટેલમાં જઈને આડો પડ્યો ત્યારે ન મળી. ઊંઘ ન આવી. ઊઠીને સ્નાન કરી લીધું ને પછી બાજુની રૂમમાં પંકજ ઠાકુરને ફોન જોડ્યો. એ કહે, હું પણ એમ જ બેઠો છું - ચા પીએ? એમની રૂમમાં જઈને રમેશચંદ્ર સાથે ફોન પર વાત કરી. કહે, અરે, કબકા સોચા પડા હું. નીંદવીંદ નહીં આતી. મેં કહ્યું, તો ફિર, મેરી ઓર સે પંકજજી કે નિવાસ મેં ચાય કે લિયે નિમંત્રણ હે...

ચાથી તાજળી આવી ગઈ... પછી થયું - ચાલો બહાર નીકળીએ. છ વાગ્યા હતા, હજુ દોઢ-બે કલાકનો સમય હતો. બહાર સાંજનો ઊજળો-સ્ફૂર્તિદાયક તડકો હતો ને એવી જ સ્ફૂર્તિલી હવા. રસ્તા પર, ટહેલવા નીકળી હોય એમ, ટ્રામો ધીમી ગતિએ સરતી હતી. અહીં આવ્યા ત્યારના અમે ટ્રામની સફર કરવાની અમારી ઇચ્છા રોકીને બેઠેલા - કેમકે સમયનો કશો જોગ જ ખાતો ન હતો. રમેશચંદ્ર કહે, 'તો ફિર ચલેં?'

હોટેલની સામે જ ટ્રામ-મથક હતું. વિચાર્યું કે થોડેક સુધી જઈએ; ત્યાંથી વળતી ટ્રામે પાછા. કોઈ સ્થળ-લક્ષ્ય ન હતું, એમ જ નિર્હૃતુક ટ્રામાનંદ લેવો હતો. બાળક બન્યા વિના ખરા પ્રવાસી થવાતું નથી, અને અમે તો પાર્ટટાઈમ પ્રવાસી હતા એથી કુતૂહલ ઓર અદમ્ય થયેલું.

ટ્રામમાં ચડ્યા. બહુ ઓછાં પેસેન્જર્સ હતાં. અમે બારીઓ આગળ બેસી ગયા, પણ તરત ખ્યાલ આવ્યો કે કંડકટર તો નથી! હવે? આસપાસનાને પૂછ્યું : '- ટિકિટ?' એમને અંગ્રેજીમાં ખ્યાલ આવતો ન

ટ્રામ-મથક

હતો. વળી અમે પૂછ્યું : ‘નો કંટકટર?’ કશો જવાબ નહીં, કેવળ ન સમજાયાનું આશ્ચર્ય. ટ્રામચાલક પોતે જ કંટકટર હોઈ શકે ને? પણ એ તો આગળ, બંધ કેબિનમાં બેઠેલો. તો? અમે મૂંઝાયા. અમારો ટ્રામાનંદ ચિંતામાં પલટાઈ ગયો. એમ કરતાં એક મથક તો પસાર થઈ ગયું. મેં કહ્યું, ભાઈ, હવે ઊતરી જઈએ. નહીં તો અહીં કારણ વગરના ફસાઈ જઈશું. આપણે કોઈક લોચો માર્યો છે. તરત પછીના મથકે ઊતરી ગયા. વળતી ટ્રામમાં બેસવાનો તો હવે કોઈ પ્રશ્ન જ ન હતો. ભલે. ઈવનીંગ વોક! એક દોઢ માઈલથી વધારે દૂર નહીં ગયા હોઈએ. ઈરાદા વગરની મફતિયા મુસાફરી પર જાત-મજાક કરતા અમે ચાલ્યા. પંકજ કહે : ‘પણ સિસ્ટમ શું છે એની તપાસ તો કરવી જ પડશે.’ હોટેલના રિસેપ્શન પર પૂછ્યું તો જાણવા મળ્યું કે ઠેકઠેકાણે એવાં કોઈન-બોક્સ હોય છે. એમાંની વિગત વાંચી જરૂરી પૈસા નાખો એટલે ટ્રામની-મેટ્રોની ટિકિટ મળે. આજે તો હવે એ કરવાનો સમય ન હતો, હોત તો પણ મૂડ ન હતો. હવે ક્યારે? કાલે બપોરે સમય મળવાનો હતો.

ભારતીય યજમાન : ભારતીય ભોજન

એક રિપબ્લિક ખાતેના ભારતીય રાજદૂત શ્રી વી. અશોકે અમને એમના નિવાસસ્થાને રાતના ભોજન માટે તેડયા હતા. અમારા કાર્યક્રમમાં એ છાપેલું હતું ને વળી આગલે દિવસે સવારે અમને વિધિવત્ નિમંત્રણકાર્ડ પણ મોકલાવેલું. નિમંત્રણપત્ર પરનું સોનેરી અશોકચક્ર સૂચવતું હતું કે અમે રાષ્ટ્રીય મહેમાન છીએ!

તેડવા તો અમારાં નિત્ય-યજમાન ટેરેઝા જ આવેલાં. પણ પેલું કાર્ડ જાણે કહેતું હતું કે બધું બહુ જ ફોર્મલ-ફોર્મલ, અક્કડ-અક્કડ હશે. જો કે પહેલે જ દિવસે સ્વેટ ક્લિનીમાં રાજદૂત વી. અશોક મળેલા ને એમની

રીતભાત સહજ ને અનોપચારિક લાગેલી. જોઈએ હવે.

બહુ ઉષ્માપૂર્વક અમારું સ્વાગત થયું – પરદેશમાં વસતો માણસ પોતાના 'દેશ'બંધુઓને ઘરે જમવા તેડે એવું. પ્રવેશતાં જ મારી પેલી ફડક નીકળી ગઈ.

રાજદૂત-નિવાસ સુંદર હતો. મુલાકાતી-ખંડ, બલકે મહેમાન-ખંડ ધાતુની, લાકડાની, કેન્વાસ પરની નાની-નાની સરસ શિલ્પ-ચિત્ર-કૃતિઓથી સજાવેલો હતો. ભપકાભર્યો ઓછો, રુચિર વધારે.

શ્રી વી. અશોક આખો વખત અમારી સાથે જ બેઠા. શરૂઆતમાં ડ્રીંક્સ સાથે વાતો શરૂ થઈ. રમેશચંદ્રજી અને પંકજજી હાર્ડ ડ્રીંક્સ બલકે ઈષ્ટ પેયથી પ્રસન્ન હતા. મેં સંકોચ કર્યો. પંકજ કહે, ના ન પાડશો, તમે રેડવાઈન લો. ભલે. પણ, એ સાથે જે સમોસાદિ અપાતાં ગયાં તે મેં ન જ લીધાં – પૂરો સંભવ હતો કે એ નોન-વેજ હોય.

અશોક-જી બેઠી દડીના તમિળ સજ્જન હતા. ટટ્ટાર અને સૂટ-સજ્જ. રાજદૂત એટલે વિચક્ષણ તો હોય જ, પણ એ ઉપરાંત એમનાં રસ અને જાણકારી વ્યાપક લાગ્યાં. દુનિયા ફરેલા એટલે અનુભવી તો હતા જ, એમનાં નિરીક્ષણો પણ ઝીણાં હતાં – બધું એમણે બરાબર જોયેલું હતું. જો કે છવાઈ જવાની વૃત્તિ મુદ્દલે નહીં. સતત વાત કરતા ને સાંભળતા રહ્યા. થોડોક વખત તે ઝિમ્બાબ્વેમાં પણ હતા, ત્યાંની ભૂગોળનું સરસ વર્ણન કરતા હતા, માર્મિક રીતે.

ઓ... ભારતીય ભોજન. ઘરનું. શાકાહારી અને બિનશાકાહારી ભોજનની વચ્ચેથી સરસ, લાંબા ભાતની સોડમે માથું ઊંચક્યું. મારી ભાત-પ્રીતિ આમ બહુ નહીં. પણ આટલે દૂર, ભાત જોયે જ અરે કેટકેટલા કલ્લાકો થયા હતા ત્યાં, શુભ્ર-સુગંધિત ભાતે મને આકર્ષ્યો. એક ઊંડો શ્વાસ ભરી લીધો ને પછી અરધો ચમચો પણ ભરી લીધો. જરૂરી શાક, પુરી આદિ લઈને ટેબલસ્થ. પંકજ-થાળ આગળ તો મારી થાળી, વ્યંજન-

વૈવિધ્ય અને પ્રમાણાદિની રીતે ક્ષુદ્ર લાગતી હતી. પણ આનંદ આવ્યો. ઘરના જેવું વાતાવરણ હતું. મુખ્ય ભોજનાન્તે ગુલાબજાંબુ અને આઈસ્ક્રીમ. મારે તો મિષ્ટ એ જ ઈષ્ટ. મધુરેણ...

અશોકજીનાં પત્ની ઉષાજી પણ એક સહજ ગૃહિણી જેવાં. કશો ઠાઠ કે દેખાડો નહીં. ભોજન પછી એમણે પાસેના ખંડમાં ને બહાર, દેશ-દેશમાંથી પસંદ કરેલાં, કેટલાક આદિવાસી પ્રદેશોમાંથી પણ ગમતાં આણેલાં શિલ્પો-ચિત્રો-કલાકૃતિઓ આનંદપૂર્વક બતાવ્યાં. ક્યાંથી શું ગમ્યું એની રસની વાત કરતાં હતાં.

ઉષાજી મૂળે મરાઠી. કહે કે નાનપણમાં અને પછી અભ્યાસ દરમ્યાન વાંચેલું સાહિત્ય - કવિતા, નવલકથા, વગેરે એમને ઠીકઠીક યાદ હતું. પછી તમિળ ને હવે અંગ્રેજી. વાત એ અંગ્રેજીમાં જ કરતાં હતાં પણ અંગ્રેજીનો જે ભાર ભારતમાં વધ્યો છે એ એમને પસંદ નહોતો. એમણે થોડાંક વર્ષ પહેલાંની એક સરસ વાત કરી. એમનો પંદરેક વર્ષનો દીકરો સ્કૂલે જાય. એ કહેતો કે, મા તું મને સ્કૂલમાં લેવા કે મળવા આવે ત્યારે પ્લીઝ, અંગ્રેજીમાં વાત ન કરીશ, તમિળમાં કરજે. મારા બીજા મિત્રોની મમ્મીઓ એમની પોતાની ભાષામાં જ વાત કરે છે... આપણે તો આવી ભાષાસંવેદનાથી જાણે અજાણ થતા જઈએ છીએ.

ઉષાજી વળી કહે, અહીં પ્રાગમાં તો ઠંડીને કારણે કશું બરાબર ઊગતું નથી. એ ઝિમ્બાબ્વે હતાં ત્યાં આંગણામાં ફૂલછોડ ઉપરાંત શાકભાજી ને ફળ ઊગાડતાં - મેથી, ધાણા, લીચી... જરૂર તો કંઈ એવી ન જ હતી, ઊગતાં જોવાની મજા માટે. ને હા વળી, એની મૂળ સુંગધ માટે ને સ્વાદ માટે...

જે ઔપચારિક ધાર્યો હતો એ પ્રસંગ કેવો તો સહજ બલકે સંભારણારૂપ બન્યો...

હવે નિમંત્રિત પ્રવાસી : ચિત્ર-દર્શનો

યસ, કાર્યક્રમમાં માત્ર એક સવાર સામે નોંધેલું હતું, Tour : with English speaking guide. કાફકા-નિવાસની મુલાકાત તો કાર્યક્રમ-બાહરની હતી. સમયમાં છીડું પડતાં અમે માગી લીધલી. પણ આ બાકાયદા હતું! જવાનું હતું નેશનલ ગેલેરીમાંનું ચિત્રપ્રદર્શન જોવા અને વિશ્વખ્યાત ઐતિહાસિક પ્રાગ-દુર્ગ જોવા...

હોટેલથી ઝાઝાં દૂર ન હતાં આ પ્રવાસ-સ્થાનકો. અને વળી એ બંને બિલકુલ પાસપાસે, લગભગ એક જ પરિસરમાં. ટેરેઝા અને ફ્વેટા અમારી સાથે હતાં, એ ખુશ-નુમા સવારે.

ચિત્ર-પ્રદર્શન ઘણું સરસ હતું. મોટે ભાગે એક જ વસ્તુવિષય (થીમ) પર હતું – ૧૭મી સદીનાં ડચ પેઈન્ટિંગ્સ. અમારાં માર્ગદર્શિકા બધું બતાવતાં-વર્ણવતાં હતાં. શરૂઆતમાં એથી થોડીક વધુ સ્પષ્ટતા થઈ. પણ ચિત્રો, એની નીચેની નોંધો, એની પાસેની વર્ણન-તક્તીઓ સ્વયં-સ્પષ્ટ હતાં. અમે જોતા ગયા.

...પંદરની વયની એક છોકરી – એનાં હાથમોજાં, એનાં લગ્ન થવાનાં છે એના સંકેતરૂપ હતાં. ભરાવદાર પણ કુમાશભર્યો એનો ગુલાબી ચહેરો. પણ કિશોરી ન લાગે, યુવતી જ લાગે – બિલકુલ લગ્નોત્સુકા. એનું વસ્ત્રપરિધાન પણ એને પુખ્ત બતાવતું હતું. ૧૭મી સદીના ચિત્રકારે, યુવતીની બોલતી આંખો સમેત ઘણી ઝીણવટો આલેખી હતી.

માર્ગદર્શકે આગળ બતાવ્યું – ‘અને આ નવ-પરિણીતા.’ એ જ ચિત્રકારનું, એ જ યુવતીનું બીજું ચિત્ર. પહેરવેશના ઠસ્સાથી પણ એ

લગ્નોત્સુકા

જાજરમાન લાગતી હતી. એની બાજુનું ચિત્ર એ યુવતીના વરરાજાનું. સુડોળ, માંસલ, સોહામણો યુવક. અત્યંત લાક્ષણિક ડચ-પેઈન્ટિંગ્સ. તકતીઓમાં સમયના, સંસ્કૃતિના ટૂંકા નિર્દેશ હતા. બધી તકતીઓ કંઈ વાંચી ન શકાઈ, સમયને અભાવે. ને ચિત્રો જ એટલાં આકર્ષક ને આસ્વાદ્ય હતાં કે બહુ જ્ઞાન-વર્ધનનો ઉત્સાહ ન હતો. સંદર્ભ પામવાપૂરતું લખાણ જોઈ લીધું. કેમેરા અહીં બાધ્ય ન હતો પણ કાચની ફેમમાંનાં ચિત્રોના સરખા ફોટોગ્રાફ આવતા ન હતા – ફ્લેશથી અજવાળાંના ધબ્બા આવી જતા હતા. (વળી અમે ને અમારા કેમેરા પણ શિખાઉ જા!) છતાં, ચિત્રો એટલાં લોભામણાં હતાં કે અમે ચાંપો દબાવે રાખી. બધાંમાંથી થોડાંક સારાં પરિણામ આવ્યાં ખરાં.

પહેલા ખંડમાં આવાં વ્યક્તિ-ચિત્રો હતાં. સ્ત્રી-પુરુષનાં અલગઅલગ ને કેટલાંક યુગલચિત્રો. એક બદ્ધમુષ્ટિ, હાથ કોણીએથી ઉપર વાળેલો, એના ઊપસેલા સ્કંધ પર બાજુબંધ, ખુલ્લી છાતીવાળું સુઘડ-પુષ્ટ શરીર, વાંકડિયા વાળ, પ્રભાવક ચહેરો... એ યુવક બિલકુલ આપણા અર્જુન જેવો વીર પુરુષ લાગ્યો. નીચે વાંચ્યું, ઈ. ૧૬૬૦. અર્જુન કરતાં તો ઘણો અર્વાચીન ગણાય! પણ આપણને એ પ્રાચીન વીર-મૂર્તિ સુધી લઈ જાય એવું પેઈન્ટિંગ – આબેહૂબ. (પછી થયું કે શિલ્પો-ચિત્રો આદિમાં આપણો અર્જુન પણ ક્યારે મૂર્તિમંત કરાયો હશે? ૧૭મી સદીમાં કે પછી?... એના જાણકારો જ કહી શકે. મોટે ભાગે તો પૌરાણિક પાત્રો આપણા મનમાં જ મૂર્તિમંત થતાં હોય છે... શિલ્પો-ચિત્રોથી એને થોડોક ટેકો મળતો હશે. ને કળાકાર પણ એની કલ્પના જ, ભલે ને વાસ્તવનિષ્ઠ પણ વિશિષ્ટ કલ્પના જ, એમાં ઉપસાવતો રહે...)

થોડાંક લોભામણાં ચિત્રો મનમાં રહી ગયાં છે : યંગ લેડી ઓન બાલ્કની...પોર્ટ્રેટ ઓફ ધ આર્ટિસ્ટ્સ વાઈફ... બાલ્કનીની બહાર મંડાયેલાં નયન ને સામે દૂર સુધીનું ભૂ-દશ્ય. બાલ્કની આગળ ઊભેલી એ યુવતીની કમનીયતા નયનરમ્ય. યુદ્ધે ગયેલા ને હવે પાછા ફરનારા પતિની પ્રતીક્ષા

કરતી રજપૂતાણી મનમાં સ્હેજ ઝબકી ગઈ... હાથમાં (રસભર્યો?) વાડકો ધારણ કરેલી પુષ્ટસ્તના કળાકારપત્નીનું પોર્ટેઈટ પણ સર્જકતાની ઘણી ઝીણવટોવાળું લાગ્યું. વિષય જ રોમાંચક હતો. મનમાં ઊગી નીકળી ઉમાશંકરની પંક્તિ : ‘સખી મેં કલ્પી’તી...’ (બસ, એ, એટલી જ, પહેલી જ પંક્તિ...).

બીજા ખંડોમાં મોટાં દશ્ય-ચિત્રો હતાં. ઘટનાચિત્રો કે પ્રસંગચિત્રો કહેવાય? ડચ નાટકોમાંથી ઉપાડીને અંકિત કરેલી કેટલીક ક્ષણો – અ વુમન વીથ અ નાઈફ, વગેરે... સેન્ટ ઓગસ્ટાઈનનું એક ભાવવાહી ચિત્ર હતું. વળી એક બૃહદ્ દશ્યનું ચિત્ર હતું : મેડિકલ કોલેજમાં શસ્ત્રક્રિયા (સર્જરી). લગભગ અરધી દીવાલને વ્યાપતું આ ચિત્ર વિગત-પસંદગી, ભાવ અને ક્રિયા-આલેખનની રીતે તો સરસ હતું જ પણ છાયા-પ્રકાશને ઉપસાવતું જે રંગ-સંયોજન એમાં હતું તે સ્પર્શી ગયું. (ચિત્ર-‘કળા’ની તો મારી એવી કોઈ જાણકારી ન હતી, એક અદના દર્શક-ભાવક લેખે હું ચિત્રો માણતો હતો...)

આ ચિત્ર-દીર્ઘામાં છત પરનાં ચિત્રાલેખનો પણ પ્રભાવક હતાં. ગેલેરીમાં વસ્તુ-વિષય પરનાં ચિત્રો તો કદાચ બદલાતાં રહેતાં હશે. આ છત-ચિત્રો આ નેશનલ ગેલેરીની કાયમી ઓળખ હશે. ઉજ્જવળ આકર્ષક રંગો અને સૂક્ષ્મ ભાતો – છત પરનાં એ ચિત્રોનો વિશેષ લાગ્યો.

હવે પ્રાગ્દુર્ગ : નગરનો મુકુટમણિ

નેશનલ ગેલેરીમાંથી બહાર નીકળતાં જ, સામે PRAGUE CASTLE દુનિયાભરનાં ઉત્તમ પ્રવાસ-સ્થાનકોમાંનું એક; પ્રાગની પણ એક અગ્રિમ ઓળખ.

પરંતુ બહારનો આ દુર્ગ-પરિસર પણ ઓછો સુંદર ન હતો. નેશનલ ગેલેરીમાંથી બહાર આવીને એ વિશાળ ચોકમાં અમે થોભ્યાં. દુર્ગ-પ્રવેશ

પ્રાગ્દુર્ગ : ટાવર

અર્વાચીન સ્થાપત્ય

માટે થોડીક રાહ જોવી પડે એમ હતું – સંરક્ષક ટુકડીની ફરજબદલીનો સમય હતો. એ બદલીની (એક ટુકડી જઈ બીજી આવે એની) વિધિ પણ પ્રાચીન પરંપરાના દબદબાવાળી હતી – સૈનિકોની ફ્લેંગ-માર્ચ ચાલતી હતી. પછી વળી પ્રવેશમાર્ગ ખૂલશે.

આ વિશાળ ચોક એક બૃહદ દશ્યને ઉપસાવતો હતો : ડાબી તરફ દુર્ગનું પ્રાચીન સ્થાપત્ય, સામેનાં ભવનો એ પછીના સમયોનાં. પ્રાચીન-અર્વાચીન સ્થાપત્યોની જુગલબંધી. એ વૈવિધ્યમાં પણ પૂરી સૂર-સંવાદિતા હતી. પરંપરાને તોડવા મથતો કોઈ દર્પ એ અર્વાચીન સ્થાપત્યોમાં વરતાતો ન હતો. પ્રાગ-સ્થાપત્ય-કલા-પરંપરાની આ જ ખાસિયત હતી જે યુનિવર્સિટી-ભવનોમાં પણ દેખાયેલી... પ્રાચીન શૈલીના અંશો સ્વીકારીને નવી કલ્પના, નવી તજજ્ઞતા જાણે સંયોજિત કરેલી હતી.

જમણી તરફ એક ઊંચો ભવ્ય-સુંદર લેમ્પ-પોસ્ટ. શું કહીશું – દીપસ્તંભ કે દીવાથંભ? પ્રાગમાં જે થોડું હર્યા-ફર્યા એમાં નાના-મોટા લેમ્પ પોસ્ટ નજરે પડેલા. એક તો પેલા યુનિવર્સિટી ભવનના પ્રવેશદ્વારે જ હતો. પરંતુ દુર્ગ-પરિસરનો આ દીપ-સ્તંભ એમાં સૌથી વધુ જાજરમાન હતો. દુર્ગની સામે શોભે, એને છાજે એવી ઉન્નતતાથી એ ઊભો હતો. તેચ આગળ ચારે દિશામાં દીપ-ચતુષ્ક. (આ દીવા સંપુટને જ્ઞાનસ કહેવાય? વાત એની એ જ, પણ શબ્દ બદલાતાં જ કદાચ આપણું મોં બગડી જાય – મજા મરી જાય, રચાયેલું દશ્ય છિન્ન બની જાય...) નીચેથી ઉપર, પેલા દીપ-ચતુષ્ક સુધીના મજબૂત પૃથુલ લોહ-સ્તંભ પર કમનીય નકશીકામ, કલાત્મક વળાંકો વાળી ભાતો.

પરિસર આખો પ્રવાસીઓથી ખીચોખીચ. અમારા જેવા જ બધા ઉદ્દગ્રીવ ઉત્સુકો. શનિવારની સવાર હતી એટલે રજાને કારણે થોડાક પ્રાગવાસીઓ પણ હશે કદાચ એમાં. બધા પ્રતીક્ષારત. એક પિતાએ પોતાના પાંચ-સાત વરસના બાળકને ખભે બેસાડી દીધેલો – પેલી સૈનિકોની ફ્લેંગ-માર્ચ જોવા. તાજમહાલ હોય કે પ્રાગમહાલય, પ્રવાસીવૃંદની ઝલક

દીપસ્તંભ

એકસરખી - કુતૂહલઘેર્યા મનુષ્યોવાળી.

પ્રવેશમાર્ગ ખૂલ્યો.

દુર્ગ વિશે વાંચેલું-જાણેલું મનમાં પસાર થઈ ગયું...

બોહેમિયાના રાજવીઓનો, ૯મી સદીને અંતે રચાયેલો આ દુર્ગ એ પછી રોમન શહેનશાહોનું, ચેકોસ્લોવાકિયાના પ્રમુખોનું ને છેવટે ચેક પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખોનું સત્તાવાર નિવાસસ્થાન રહ્યો પણ એ વચ્ચે, ૧૫૧૪ની આગમાં એનો કેટલોક ભાગ વિનષ્ટ થયો, ૧૭મી સદીના આરંભે થયેલા બોહેમિયન બળવામાં દુર્ગ ઠીક ઠીક ધ્વસ્ત થયો, એ જ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રાગ-યુદ્ધ દરમિયાન સ્વીડીશ સૈનિકોએ એમાંની ઘણી કિમતી ચીજો લૂંટી લીધી ને બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન નાઝી સત્તાધીશોએ એમાં પગદંડો જમાવ્યો.

પણ એ ઘવાતા યોદ્ધા સમો દુર્ગ ફરી ફરીને ઊભો થતો રહ્યો : ૧૯મી સદીના મધ્યાન્તરે એના ધ્વસ્ત અંશોનો ઉદ્ધાર થયો, નવરચના થઈ. ૧૦મી સદીમાં રચાયેલા એના રોમન ગોથિક સ્થાપત્યનું ૨૦મી સદીના આરંભે કાળજીથી પુનર્રચન થયું. ને વિશ્વનો આ સૌથી મોટો દુર્ગ-પરિસર આજે પણ અનેકોનું આકર્ષણકેન્દ્ર રહ્યો છે...

અંદર પ્રવેશતાં જ ઊંચે, દુર્ગની વિશાળ કમાન ને એની બે તરફ મિનારા. સદીઓથી અડીખમ ઊભેલો દુર્ગ સમય સામે ટક્યો તો હતો પણ એ જ સમયની છાયાએ એનો રંગ પાકો ઘેરો કરી દીધો હતો. પ્રાચીન શિલ્પો-સ્થાપત્યોની એ પણ એક ઓળખ - મ્લાન કે મલિન નહીં, પણ ઘેરી રંગછાયા.

વળી, એક મોટો પરિસર ખૂલ્યો. એની ડાબી તરફ દુર્ગ અને ચર્ચ, જમણી તરફ નવાં ભવનો. ચેક ગણરાજ્યના પ્રમુખનાં સત્તાવાર કાર્યાલય ને નિવાસ. જરાક ખટક્યું : શા માટે આ પ્રાચીન ભવ્ય દુર્ગની પાસે આ નવીન કાર્યાલય-ભવન કર્યા હશે? એ ભવનોમાં વળી સ્થાપત્યની

એવી કોઈ વિશેષ મુદ્રા પણ ન હતી, જે બહારના પરિસરમાંનાં ભવનોમાં હતી. રાષ્ટ્રપતિ-ભવનની જેમ, એક અલગ જ પ્રમુખ-ભવન, અન્યત્ર ન રચી શકાયું હોત? હશે. એની પાછળ કંઈક વજૂદ, કદાચ, હશે; કંઈક એનો ઈતિહાસ હશે.

કેસલના આ અંદરના ચોકમાંનું ભવ્યતમ સ્થાપત્ય તે એમાંનું ઉન્નત ગોથિક કેથેડ્રલ. ચોકને છેલ્લે દૂરને ખૂણે પાછળ જઈને મેં કેમેરા ધર્યો તો પણ એ પૂરેપૂરું એમાં સમાતું નહોતું! લગભગ કાળી લાગે એવી એની ઘેરી લીલી રંગછાયા, વચ્ચે એક સોનેરી જાળીની પેનલ, છેક મિનારા પાસે એક અને મધ્યાન્તરે-કટિસ્થાને એક એમ બે પ્રાચીન ટાવર. આખાય ભવન પર ભરપૂર ગોથિક ભાતો ને શિલ્પાકૃતિઓ. એ બધું આંખોમાં ભરી લીધું એ જ એનું અખંડ દર્શન. મારા કેમેરામાં તો એની આછી છાયા ને એના વિવિધ, આકર્ષી ગયેલા, ભાગો-અંશોનાં ખંડચિત્રો. એક ટુરિસ્ટ કંપનીના પેમ્ફ્લેટમાં – એવાં અનેક પેમ્ફ્લેટ હોટેલના સ્વાગતકક્ષમાં મૂકેલાં હતાં, એમાં – દુર્ગની મુલાકાત લેનાર પ્રવાસીને યાદ કરાવવામાં આવેલું છે : Be sure to bring your camera! ખરું હતું. આંખો પકડે એ જ સાચું, ને એ જ પૂરું; છતાં કેમેરા ન લીધો હોય તો વ્યાકુળ જ થઈ જવાય...

પ્રવાસીઓ દુર્ગપરિસરમાં

આ મુખ્ય અને પ્રાચીન ચર્ચની પાસે બીજું, ગઈ સદીનું એક ચર્ચ હતું એ ય નયનરમ્ય – રાતાં નળિયાંથી શોભતું અને ‘વ્હાઈટ ઓરેન્જ’ દીવાલોથી ઓપતું સેંટ જ્યોર્જ ચર્ચ. સ્થાપત્ય-રચનાની ખૂબીઓ તો એ ધારણ કરતું જ હતું.

દોઢ કલાકથી અમારા પગ અને અમારી આંખો અવિરત ફરતાં હતાં પણ થાક્યાં ન હતાં. પ્રવાસન-વ્યાવસાયિકોની ફુલાવેલી જાહેરાતો પણ સાચી લાગતી હતી. એવી એક જાહેરાતમાં આ પ્રાગ-દુર્ગ વિશે લખ્યું હતું : પ્રાગનો એ મુકુટમણિ છે ને ચેક-ઈતિહાસનો અરીસો છે. (The

jewel in the crown of Prague and a mirror of Czech history.)

દુર્ગની બહાર આવ્યા. હવે પ્રવાસીઓની ભીડ આછરી ગઈ હતી. આ ઊંચાણવાળી જગાએથી દૂર દૂર સુધી પ્રાગ-નગરનો એક પ્રદેશ જોઈ શકાતો હતો. ઈસ્તામ્બૂલમાં વિમાન-ઉતરાણ વખતે રાતાં છાપરાંનું દશ્ય જોયું હતું – એવાં જ રાતાં છાપરાંવાળાં સુંદર મકાનોનું જૂથ નજરે પડતું હતું. આ ઊજળો કચ્છઈ રંગ મધ્ય યુરપની જ કોઈ વિશેષ ઓળખ હશે? કે આખાય યુરપની?... પણ ક્યાં જોયું હતું આખું ય કે અરધુંપરધું ય યુરપ!

મધ્યાહ્નવેળા થઈ હતી. આજે ઉષ્ણતામાનનો પારો ઊંચો હતો. આછી આછી ગરમીનો અનુભવ થતો હતો. અમે હોટેલ ભણી વળ્યા.

○

રેસ્ટોરાંની શોધ

અમે પ્રાગ પહોંચ્યા એ દિવસે હોટેલમાં, નિવાસ આદિનું ગોઠવાયા પછી, અમારા યજમાનો તરફથી ટેરેઝાએ સ્વેટ કિનહીનાં પ્રવેશકાર્ડ, કાર્યક્રમવિગતો, આદિ સામગ્રીની સાથે એક કવર આપેલું - એમાં પૈસા હતા, ત્યાંના ચલણમાં. જરાક આશ્ચર્ય થયું - કેમ પૈસા!? અમારી આવાગમન-વ્યવસ્થા સાહિત્ય અકાદેમીએ કરેલી હતી, ને પ્રાગ-નિવાસાદિ વ્યવસ્થા અહીંના યજમાનને શિરે હતી, એવું પત્રમાં સ્પષ્ટ હતું. ...and the Czeck authorities will look after your local hospitality. તો આ 'પુરસ્કાર' શાનો? એમણે ફોડ પાડ્યો કે કાર્યક્રમમાં દર્શાવેલાં ભોજન-નિમંત્રણો સિવાયના ટંકોની વ્યવસ્થા અમારે જાતે કરવાની હતી, એ માટે આ 'દક્ષિણા' હતી! હોટેલમાં માત્ર નિવાસવ્યવસ્થા અને સવારનો નાસ્તો...

મનમાં બધું બરાબર ઊતરતાં વાર થઈ. 'લોકલ હોસ્પિટાલિટી' આવી રીતની? આવો શિરસ્તો પણ હોઈ શકે, પણ એનાથી અમે અજાણ હતા. અમારા પરંપરાગત ભારતીય માનસને એ સ્હેજ ખટક્યું. પ્રશ્ન થયો કે, એ લોકો અમારી, આમ પૈસા આપ્યા વિના જ, પૂરી સાર-સંભાળ લઈ શક્યા ન હોત? હવે ભોજન શોધવા ભટકવાનું અમારે! ખેર. આ પૈસા અમે માગ્યા ન હતા એટલા પૂરતી એને 'ભિક્ષા' તો ન કહી શકાય... અલબત્ત, આ પણ એક સમાધાન જ હતું.

આમ, અમારી ભારતીય ભોજનની શોધ, દુર્ગ પરથી (ઊતરી) આવ્યા પછી તરત શરૂ થઈ. List of Indian restaurants in Prague

પણ અમને આખી દેવામાં આવ્યું હતું, પણ આમતેમ ફેલાયેલાં એ ભોજનસ્થાનો શોધવા, આ અપરિચિત શહેરમાં, ને માંડ મળતા સમયમાં શી રીતે જવું? સદ્ભાગ્યે, હોટેલની બિલકુલ સામે, પેલી યાદીથી બહારનો, એક નાનકડો રેસ્ટોરાં મળી ગયો જ્યાં ભારતીય ભોજન સુલભ હતું. પહેલે દિવસે સાંજે, પુરાનાજી અમને લઈ ગયેલા તે ‘તાન્દૂર’ થોડીક દૂર હતી – પેલી યાદીમાંની એક.

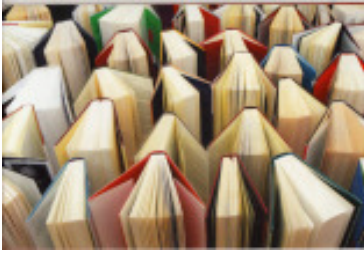
રેસ્ટોરાં એક યુવક અને યુવતી સંભાળતાં હતાં. એ માલિક ન હતાં, કર્મચારી હતાં. બહુ જ ઉત્સાહી બંને, ને સ્ફૂર્તિવાળાં. રેસ્ટોરાંમાં ઝાઝી ભીડ ન હતી – એટલે એ નાની છતાં મોકળાશવાળી લાગી. ભારતીય ભોજનમાં પણ મારે માટે ને રમેશચંદ્રજી માટે તો ઘણી ‘મર્યાદિત તકો’ હતી. પંકજજીએ અમારે માટે, અભ્યાસપૂર્વક કેટલુંક શોધી આપ્યું. મુખ્યત્વે તો બટાટાનાં રૂપાન્તરણો અને ભાત, પાસ્તા, મેકોની, તાન્દૂરી.

જો કે બે બાબતો સંતોષકારક બલકે આનંદદાયક હતી : રેસ્ટોરાંનાં પેલાં ચપળ યુવાનોની ઉત્સાહભરી ‘હોસ્પિટાલિટી’ અને ત્યાંનો બિયર. બિયર માટે ચેક રિપબ્લિક અને એમાંય પ્રાગ વિખ્યાત છે : એવું ઈન્ટરનેટે જ નહીં, નિર્મલ વર્માનાં લખાણોએ પણ કહ્યું હતું. બિયર સાચે જ તાજગી આપનારો ને સ્વાદ-ઈષ્ટ હતો. ભોજન ‘ચાલી જાય’ એવું હતું, ચાલ્યું. પણ મને ખબર હતી કે મારી ટેવ પ્રમાણે, રાતના ભોજન પહેલાં, અરે, સાંજે હોટેલમાંથી કાર્યક્રમ માટે બહાર નીકળતાં પહેલાં, મને ભૂખ લાગવાની હતી. વાંધો નહીં, ઘરેથી લાવેલો શુદ્ધ ગુજરાતી નાસ્તો તો હતો જ. ને મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે, બાકીના સૌને પણ, નીકળતાં પહેલાં સ્હેજ ભૂખ લાગી હતી, ને આપણી ગુજરાતી સુખડી સૌને ભાવી હતી...

ચર્ચા-સંવાદ : 'સાહિત્યથી ફિલ્મની દિશામાં'

એ સાંજે એક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ હતો - સ્વેટ કિનહીના પ્રદર્શન સ્થળે. 'સાહિત્યથી ફિલ્મની દિશામાં' (Cesta Literaturny k filmu - From Literature to Film) - એ વિશેના એક ચર્ચા-સંવાદ(debate)ની લગભગ બે કલાકની એક બેઠક હતી ને એમાં પંકજ ઠાકુર ભાગ લેવાના હતા.

સાંજે પાંચ વાગ્યે એ કાર્યક્રમ શરૂ થતો હતો પણ અમારે થોડુંક વહેલું પહોંચવાનું હતું. શ્રીમતી કાલિનોવા સાથે અમારી મુલાકાત ગોઠવાયેલી હતી. PhDr. Dana Kalinova આ સ્વેટ કિનહીનાં અગ્રણી સંચાલક અને ચેકની પ્રકાશક-પુસ્તકવિકેતા કંપનીનાં ડિરેક્ટર હતાં. આ 'ગ્રંથ વિશ્વ પ્રદર્શન'ના નિમંત્રિતોનાં મુખ્ય યજમાન. એ નાતે તે અમને મળવાનાં હતાં. કાલિનોવા ખૂબ જ મળતાવડાં ને તરવરાટવાળાં હતાં. (તરવરાટને વચ ક્યાં નડતી હોય છે?). કશી જ ચોંટાડેલી ગંભીરતા કે ઔપચારિકતા અહીં જોવા મળતી ન હતી. આટલા મોટા વ્યવસ્થાતંત્ર વિશે કોઈ લાંબીપહોળી વાત નહીં. થોડીક મિતાક્ષરી વાત ને ઉત્કંઠાપૂર્વક 'how did you like this book fair and... and how do you like being in Prague these days?' એવી પૃચ્છા. ભારતમાંનાં પુસ્તક-પ્રદર્શનો અંગે થોડીક જિજ્ઞાસા. સાંજના કાર્યક્રમને અંતે દાના અમને, એમના અહીં ઊભા કરેલા કાર્યાલય તરફ લઈ ગયાં : 'ધ રિફ્રેશિંગ હોટ કોફી ઈઝ વેઈટિંગ ફોર યૂ...' અને વિદાય આપતાં, આ કાર્યક્રમ વિશેની પુસ્તિકા અને બીજાં બેત્રણ પુસ્તકો, અમને ભેટ ધર્યાં - એમાં પ્રાગ વિશેનું એક નાનું નયનરમ્ય પ્રકાશન પણ હતું...

પત્રિકાનું આવરણચિત્ર 'બોલતી કિતાબો'

Czech Book World News નામની એક પત્રિકામાં પ્રાગ વિશે એક વાક્ય હતું ... [here] at every step literature blends with theatre, film, music and the visual arts and there exists a dense network of cultural institutions. એને ચરિતાર્થ કરતી.

ચર્ચા-સંવાદ બેઠક બરાબર પાંચ વાગે શરૂ થઈ. સાહિત્યકૃતિ, ફિલ્મ-પ્રત (સ્ક્રીનપ્લે), ફિલ્મનિર્માણ; સાહિત્યસર્જક ને ફિલ્મસર્જકને – કાર્યશિબિરો વગેરે દ્વારા – પરસ્પર મળતું પોષણ; સાહિત્યકૃતિ પરથી ફિલ્મ બનતાં થતા ફેરફારો ને એના પ્રશ્નો અને લેખક-પ્રકાશક-દિગ્દર્શક-નિર્માતા વચ્ચેના કોંપીરાઈટના સંબંધો ને પ્રશ્નો... એને આવરી લેતી ચર્ચામાં એક ભારતીય, એક રુમાનીયન અને ત્રણ ચેક સાહિત્ય-ફિલ્મકારોએ ભાગ લીધો. સંચાલકની ટૂંકી ભૂમિકા પછી, દરેકે પાંચ-પાંચ સાત-સાત મિનિટ પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા ને પછી એના પરથી ઊભા થતા પ્રશ્નો વિશે સંચાલકે એ દરેકની સાથે સંવાદ-પ્રશ્નોત્તરી કરી. ચર્ચા ઠીકઠીક જીવંત બની. પંકજ ઠાકુરે કહ્યું કે: સાહિત્ય પરથી ફિલ્મ થતાં માધ્યમભેદને લીધે આવતું કેટલુંક જુદાપણું સ્વીકારવાનું હોય પણ બહુ વધુ સમાધાન તો ન સ્વીકારાય... લેખક અને ફિલ્મકાર જ્યારે જુદાજુદા દેશના, ભિન્ન સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાઓ વાળા હોય ત્યારે એમના દષ્ટિકોણ – ખાસ તો સ્ત્રી-પુરુષ-સંબંધોના, રિલેશનશિપના, – બદલાય છે. એમાં ક્યારેક ગૂંચો ઊભી થતી હોય છે, ક્યારેક તો અરાજકતા. એ સ્થિતિ ફેરવિચાર માગી લે છે... વગેરે. સંચાલક તજજ્ઞ દરેકને, પોતાના કાર્ય-અનુભવને, અને નહીં કે માત્ર સિદ્ધાંતને, રજૂ કરવા માટે આગ્રહ કરતા જતા હતા એ વાત નોંધપાત્ર હતી. મજા આવી ગઈ.

તેમ છતાં, શ્રીમતી કાલિનોવાની કોફી ખૂબ ઉપકારક બની, ખરેખર 'રિફ્રેશિંગ'...

લાંબો દિવસ, એટલે હજુ તો ઘણો અજવાસ હતો. હોટેલ પર આવીને, સ્હેજ હળવા થઈને, ઝાઝો આરામ કર્યા વિના અમે ચાલવા નીકળી પડ્યા. હોટેલની સામે જ નાનાસરખા ઉપવન જેવી ખુલ્લી જગા હતી. ત્યાં લાંબી લટાર મારી. થોડુંક બેઠા ને અંધારું ઊતરવા લાગ્યું ત્યારે અમારા પેલા રેસ્ટોરાંની દિશામાં ચાલ્યા. અમારો કમ હતો બિયરના ઘૂંટથી બટાટા તરફ...

ગ્રંથ-દીપ

માહિતીનો પણ રોમાંચ!

ભોજન ઠીકઠીક, પણ હવે એ કોઠે પડી ગયું હતું - બિયરનો ઘૂંટડો ઉત્તેજના પ્રેરે એ પહેલાં જ રાહત પ્રસારી દેતો હતો! અલબત્ત, એની સ્વતંત્ર 'વ્યક્તિમત્તા'નો અનુભવ પણ એ કરાવતો હતો. ને મારા સાથીઓ તો પારેખ હતા - કિસમકિસમના બિયરના. એટલે, એમણે 'ઉત્તમ'નું પ્રમાણપત્ર આપ્યું એ જ આ બિયરની સાચી ઓળખ. છતાં, બને કે, એમના તુલના-સાપેક્ષ આનંદ કરતાં મારો તુલના-નિરપેક્ષ આનંદ ચડિયાતો હોય. હું વિચારતો હતો : તુલના 'ચડે' કે બિયર...?

આખા દિવસની રઝળપાટ પછી, આ ઠંડા બલકે ઠંડકવાળા વાતાવરણમાં, ઉષ્ણોદક-સ્નાનની એક ઓર વિજજત. મે-ના આ દિવસોમાં ઘરે તો રાત્રે શાવરની ઠંડી જલધારા નીચે પરિતૃપ્ત થઈને પછી જમવાનો ક્રમ રહેતો. અહીં ભોજન પછી શાવરની હૂંફાળી જલધારા નીચે... તાજગી આવી ગઈ.

○

પથારીમાં પડચે પડચે, સ્વેટ કિનહીમાંથી આપેલી માહિતી-પત્રિકાઓ ને પુસ્તિકા જોવા લાગ્યો.

'ચેક બૂકવર્લ્ડ ન્યૂસ'નો ઓટમ ૨૦૧૧થી સિંગ ૨૦૧૨નો અંક હતો - ચેક પ્રકાશક-પુસ્તકવિકેતા-મંડળ નામની લિમિટેડ કંપની (Svet Knihy Ltd.)નું આ પ્રકાશન હતું. પૂંઠા પર જ, અધખુલ્લાં પુસ્તકોની હારમાળાનો એક ફોટોગ્રાફ હતો. જાણે બોલતી કિતાબોની નાનકડી સભા ! ગમી.

ગયું. પુસ્તકોની, પ્રકાશકોની જાહેરાતોનાં પાનાં ઉથલાવતાં Books in the Czech Republic in ૨૦૧૦/૧૧ નામના એક, માહિતી-વર્ગીકરણ આપતા નાનકડા લેખ પર નજર પડી. ૨૦૦૬ થી ૨૦૧૦ સુધીની વિગતો તારવેલી હતી. ૨૦૧૦માં ૧૭૦૫૪ પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાની નોંધ હતી. ઉમેર્યું હતું : આ તો અંદાજ જ છે, 'because of the ongoing shortage of accurate data.' યાદ આવી ગયું કે ૧૯૯૪માં 'પ્રત્યક્ષ' વતી વાર્ષિક પુસ્તકોની સૂચિ કરેલી ત્યારે લખવું પડેલું કે ઘણી જહેમત છતાં બધાં પુસ્તકોની વિગત મેળવી શકાઈ નથી. પણ અરે, આ વિશેષ ચોકસાઈવાળા ને સુવિધાભર્યા દેશને પણ આવી તકલીફ પડે છે! જો કે, અનુવાદોની એમની પાસે ચોક્કસ માહિતી હતી. સુખદ આશ્ચર્ય થયું કે ૪૨ ભાષાઓમાંથી ચેકમાં અનુવાદ થયા છે - ૨૦૧૦માં! ૨૦૦૯માં હજુ ૩૯ ભાષાઓમાંથી થયેલા. ૬૦૦૦ ઉપરાંત અનુવાદોમાં સર્વાધિક અનુવાદો અલબત્ત અંગ્રેજીમાંથી - અધઝાઝેરા. એ સિવાય જર્મન, ફ્રેન્ચ, સ્લોવાકમાંથી; થોડાક સ્પેનિશ, ઈટાલિયન, રશિયનમાંથી. ઉમેરેલું હતું કે, હા, થોડાક અનુવાદ બંગાળીમાંથી, ઉર્દૂમાંથી, કોપ્ટિકમાંથી પણ થયા છે. એક નાનાસરખા દેશની ભાષા અનુવાદોમાં ક્યાંક્યાં ફરી વળી છે! લેખને અંતે, પુસ્તક-પ્રકાશન અને વાચનવૃત્તિ અંગે, નેશનલ લાયબ્રેરીએ કરેલા સર્વેક્ષણના નિર્દેશો છે. એ આલેખ થોડીક વધ-ઘટ જરૂર બતાવે છે પણ નિષ્કર્ષ એ છે કે, It is clear that Czechs have not stopped reading. ખરીદીને, ગ્રંથાલયમાંથી લાવીને, ઈન્ટરનેટ પર લોકો વાંચે છે, હજી.

આવાં સર્વેક્ષણો બધે થવાં જોઈએ.

સૌથી વધુ રસપ્રદ તો છે Book World (સ્વેટ ક્રિનડી)ના કાર્યક્રમની ૧૪૦ પાનાંની પુસ્તિકા! આ ૧૮મા આંતરરાષ્ટ્રીય પુસ્તકમેળાને અને સાહિત્યોત્સવને એમણે ઉદ્ઘાટન-સમારંભ અને પૂર્ણાહુતિ સમારંભનાં

ભપકાદાર કાર્ડ છાપીને એની શોભાની જાહેરાત નહોતી કરી - ચાર દિવસના, ભરચક્ક કાર્યક્રમોવાળા આ અવસરને એમણે ખૂબ આયોજિત રીતે સંભારણરૂપ બનાવ્યો હતો. રોજ સવારે ૧૦ થી રાત્રે ૮ સુધી ચાલતી અનેકવિધ ઘટનાઓની - એમાંની કેટલીક તો સમાન્તર ચાલતી હતી - એની ઝીણી આયોજિત નોંધ આ પુસ્તિકા આપે છે. ચેક ભાષામાં છપાયેલી આ પુસ્તિકામાં Supplement in Englishનાં પાનાં પણ છે. સાવ ઝીણા ૮ પો. ટાઈપમાં છાપેલું હોવા છતાં આ લખાણ જિજ્ઞાસાપૂર્વક હું જોતો રહ્યો. કાર્યક્રમો યોજવામાં ને એને આમ પ્રગટ કરવામાં દિવસોની મહેનત - મહેનત જ નહીં, સૂઝપૂર્વકનું ને કલ્પનાશીલ આયોજન પણ - દેખાઈ આવતાં હતાં.

અગાઉ બતાવ્યું એ ગરિમાભર્યા ઉદ્ઘાટન પછી, પુસ્તકકેન્દ્રી જે વિવિધ કાર્યક્રમો શરૂ થયા. અમે તો ભાગ્યે જ એકબેમાં ઉપસ્થિત રહી શક્યા, પણ એમાંના એક કાર્યક્રમના ભાગીદાર જરૂર રહ્યા. એની વાત તો હવે પછી. એમાં સૌથી નોંધપાત્ર હતું, લેખકોની કેફિયતો. ચાર દિવસમાં ઠીક ઠીક લેખકોએ કેફિયતો રજૂ કરવાની હતી. એના સદ્યાનુવાદની ભાષાઓ (Interpreted in) હતી : ચેક-ઈંગ્લીશ, ચેક-જર્મન, ચેક-ઈંગ્લીશ-હિબ્રુ, ચેક-ફ્રેન્ચ, વગેરે વગેરે. વળી, લેખકો સાથે ચર્ચા-સંવાદો (જેમ કે, A poet writes a novel - a debate); લેખકો સાથેની મુલાકાતો; પુરસ્કૃત કે બહુ વંચાતા લેખકોનાં કવિતા-વાર્તા-નવલઅંશ-અનુવાદઅંશનાં પઠનો. અને યુરપ-અમેરિકામાં જે એક સરસ પરંપરા છે તે 'signing'ના, રોજેરોજ નિયત સમયે થનારા કાર્યક્રમો. આ કાર્યક્રમ-પુસ્તિકામાં નિર્દેશોવાં તારીખે-સમયે કોઈ એક મહત્ત્વના લેખક, વાચકોએ ખરીદેલી એના પુસ્તકની નકલમાં સહી કરી આપે છે - કોરો ઓટોગ્રાફ નહીં, લેખકની સહીવાળી નકલનો મહિમા. આવી - જેમકે, ૪.૩૦ PM Barbara Neely : signing (ચેકમાં autograph માટે autogramiada શબ્દ છે) - આ

હસ્તાક્ષરબેઠકો ગ્રંથોત્સવના દરેક દિવસે ચાર-પાંચ વાર હતી.

ઉપરાંત, 'સાહિત્ય અને ફિલ્મ' વિશે હતો એવા એક-વિષય-કેન્દ્રી ચર્ચા-સંવાદના કાર્યક્રમો પણ હતા. એમાંના કેટલાક નોંધપાત્ર અને રસપ્રદ વિષયો પર મારી નજર ફરતી રહી : કોપીરાઈટની ચર્ચા, આફ્રો-અમેરિકન નવલકથા, ઍંગ્લો-આઈરિશ કવિતા, કાળાસમુદ્ર(આસપાસ)ના લેખકોનું સાહિત્ય (Literature from the Black Sea) અને નારી-સ્વર (Women's voice)... પુસ્તિકા વાંચીને જ રોમાંચ અનુભવવાનો હતો. સંવાદોની ભાષા અંગ્રેજી હોય એવા બેત્રણ કાર્યક્રમોમાં અમે ઉપસ્થિત રહી શક્યા એનો કંઈક આનંદ પામી શકાયો. પણ સાચું કહું તો, hearingsની મદદથી સાંભળવા ટેવાયેલો ન હોવાથી, ઘણીવાર કાનમાં બે કે બેથીય વધુ ભાષાના અવાજો ભળી જતા ને ઘોંઘાટરૂપ થઈ જતા હતા. અવાજોના સૂસવાતા જંગલમાં ઈષ્ટ અવાજોને ગ્રહણ કરવાનું અઘરું થઈ પડતું હતું.

'વિદેશી મહેમાન લેખકો' સાથેની ગોષ્ઠિના પણ ઘણા કાર્યક્રમ હતા. એમાંનો એક અમારી (ભારતીય લેખકો) સાથેની ગોષ્ઠિનો હતો.

ડાબેથી સર્વશ્રી માર્ટિન, રમેશચંદ્ર શાહ, પંકજ ઠાકુર, સુનીલ ગંગોપાધ્યાય, અગ્રહાર કૃષ્ણમૂર્તિ, રમણ સોની

પુસ્તિકામાં, તારીખવાર એ કાર્યક્રમોની નોંધ ઉપરાંત, Foreign Guests [Zahranicni Hoste] નામનો એક જુદો વિભાગ હતો. એમાં વિવિધ દેશોમાંથી નિમંત્રેલા ૭૫ ઉપરાંત લેખકોના બહુરંગી ફોટોગ્રાફ-જન્મવર્ષ-ગ્રંથવિશ્વના કયા કાર્યક્રમમાં એમની ઉપસ્થિતિ રહેશે એના નિર્દેશો સાથે ટૂંકા પરિચયો હતા, ચેકમાં ને પછી તરત અંગ્રેજીમાં. (અરે, અરે, આપણા પાંચે ભારતીયોમાંથી કોઈનોય ફોટોગ્રાફ નહીં!? નહીં મંગાવ્યા હોય કે નહીં મોકલાવાયા હોય? ખેર. અકાદેમીએ મોકલ્યો હશે તે પરિચય તો દરેકનો સામેલ હતો!)

આયોજનદષ્ટિ અને પદ્ધતીકરણની કલ્પનાશક્તિ તો જુઓ! ૨૫-૨૭ પાનાંમાં વિસ્તરેલા આ 'પરિચય' પછી Who is when નામે એક સૂચિ

હતી, લેખકોની અટકના આકારાદિકમે. એમાં દેશનિર્દેશ, તારીખ, સમય, કાર્યક્રમસ્થળ, કાર્યક્રમશીર્ષક નોંધેલાં હતાં. Programme (કાર્યક્રમ-પુસ્તિકા) શબ્દ કેટલો નાનો પડે!

અને પુસ્તિકા ઉપરાંત, પ્રાગ નગરનો, ફોલ્ડ કરેલો એક સુ-મુદ્રિત નકશો પણ આપવામાં આવ્યો હતો – પધાર્યા છો તો, સમય હોય તો, અમારી નગરી પણ નિહાળશોજી!

નકશા સાથે, વળી એક સૂચિ! – Index of streets.. સાચે જ, માહિતી પણ રોમાંચક હોય છે! અહીં ૧૫૦૦ જેટલી શેરીઓની (ગલીઓની, પોળોની, ખાંચાઓની) સૂચિ હતી, એકારાદિકમે અને નકશામાંના એના સ્થાનનિર્દેશ સાથે. ધન્ય! ૧૨ લાખની વસતીવાળું પ્રાગ, એમાં આટલીબધી શેરીઓ? પણ હશે જ. વિચાર તો એ આવ્યો કે આપણને કદી વિચાર આવ્યો કે અમદાવાદ-વડોદરા-સુરત-રાજકોટની બધી શેરીઓ, પોળો, ખડકીઓ, ગલીઓ, ચાલીઓ, માર્ગો, ખાંચાઓ, પુલો, બોગદાં, નાળાંની યાદી કરીએ? એક અમદાવાદનો જ આવો નકશો કોઈ તૈયાર કરે – ‘મહાનગર’પાલિકા જ શા માટે ન કરે?

...બારી પાસે ઊભા રહીને મધ્યરાત્રિનું પ્રાગ જોતો રહ્યો – સામે જ, હવે પરિચિત થઈ ગયેલી શેરી, નજર પહોંચે ત્યાં સુધી જોઈ. નીરવ શાંતિનું સૌંદર્ય પણ ખૂબ જ આ-કર્ષક હોય છે.

પછી ઊંઘ આવતાં વાર ન લાગી.

○

ભરી લો શ્વાસમાં...

સવારે આંખ ખૂલી ત્યારે સાત વાગી ગયા હતા. અમારી કાર્યક્રમ-પત્રિકામાં સવારના સમય સામે Free time લખેલું હતું. છેક સાડા અગિયારે નીકળવાનું હતું. પરવારીને ફોન કર્યો તો પંકજ ઠાકુર તૈયાર હતા. કહે – ‘બ્રેકફાસ્ટ કે પહેલે જરા ઘૂમને ચલેંગે?’ હું તૈયાર. ચડેલો તડકો પણ સોનેરી ઝાંચવાળો હતો. પવન હતો. લાંબું સ્વેટર ને ટોપી લગાવી લીધાં. રસ્તા પર આવતાં જ એક ઊંડો શ્વાસ લીધો. આદિલ મન્સૂરીની પંક્તિ યાદ આવી ગઈ : ‘ભરી લો શ્વાસમાં એની સુગંધનો દરિયો...’ આવતી કાલે તો જવાનું છે.

ચાલતાં ચાલતાં અમે વાત કરતા હતા કે, આમ એવું લાગે છે કે જાણે કેટલા બધા દિવસ થઈ ગયા ને વળી એમ પણ થાય છે કે બસ, આટલા જ દિવસ મળ્યા? આજે છેલ્લો દિવસ? સેન્ટિમેન્ટનો ધક્કો શમતાં જ હસવું આવી ગયું. મેં કહ્યું – આને પ્રવાસીની મનોદશા કહેવાય. Tourists’ Psychology એવો વિષય યુનિવર્સિટીઓમાં કેમ નહીં શીખવાતો હોય? પંકજ કહે, ગઈકાલે કંઈ વધારે બિયર તો પીધો નથીને? ફરી હાસ્ય. મેં કહ્યું, ના, ના, મારી વાત હજુ પૂરી નથી થઈ. પ્રવાસી તરીકે દેશમાં હોઈએ કે વિદેશમાં – એક તરફ અપરિચિતનું, પ્રવાસ-સ્થાનનું આકર્ષણ ને બીજી બાજુ હોમસીકનેસ... સમજાય છે ને? પંકજ ચાલતા અટકી જઈને મારી સામે જોઈ રહ્યા. મેં કહ્યું, આઈ એમ ફાઈન.

આર યુ ઓ.કે.? બાજુમાંથી ટ્રામ પસાર થઈ ગઈ ને અમને ટ્રામની પેલી સહેલગાહ યાદ આવી ગઈ !

ચાલીશું પાછા?

રમેશચંદ્રજી ઉપાહાર-ગૃહમાં પહોંચી ગયા હતા : ‘ઘુમકકડ આ ગયે?’

એપલ જ્યુસ લઈને નિરાંતે બેઠા. ઉતાવળ ન હતી. પછી પેટપૂજા શરૂ કરી – નાસ્તો એ જ અમારે માટે સંતોષકારક ભોજન હતું. લંચ અને ડીનર એની આગળ કૃપણ હતાં, તુચ્છ!

‘Meet Writers from India’ - વક્તવ્ય-ગોષ્ઠિ

યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપક મિત્રો સાથે સામ્રત ભારતીય ભાષા-સાહિત્યો વિશે અમે વાત કરી હતી. આજે વધુ વ્યાપક પ્રકારના શ્રોતાઓ સામે બોલવાનું હતું. બધું મળીને દોઢ-બે કલાકનો કાર્યક્રમ હતો.

પહેલે દિવસે, પુસ્તકમેળાનો ઉદ્ઘાટન-સમારોહ થયેલો એ જ સ્થળ. ત્રિકોણાકાર, એકાદ ફૂટ ઊંચો મંચ. ઉદ્ઘાટન સમયે હતો એટલો શ્રોતાસમુદાય. સાવ મોકળાશ અને સહજતા.

હજુ બધું ગોઠવાતું હતું. અમે નીચે ખુરશીઓ પર બેસીને વાતો કરતા હતા. સામે એક ખૂણામાં એક નાનકડા પોસ્ટર તરફ નજર ગઈ. રસપ્રદ. પ્રાહા/પ્રાગ જુદા જુદા સ્પેલિંગમાં લખેલું હતું – લગભગ એક કોઠા જેવું બનાવેલું હતું:

PRA HA

PRA GUE

PRA GA

PRA G

PRA લઘુત્તમ સાધારણ – કૉમન ફેક્ટર અને પછી એના વિવર્તો. બને કે મૂળ Praha પછીથી Prag એવો (અંગ્રેજી?) ઉચ્ચાર પામ્યું હોય

ને Prague એવી, ચેક બહાર, સર્વમાન્ય જોડણીમાં પરિણમ્યું હોય. કોઈને પૂછીશ એમ વિચારેલું પણ પછી કાર્યક્રમોની દોડધામમાં વિસરાઈ ગયું. (પછી ઈન્ટરનેટ પર એનો થોડોક અટપટો ઇતિહાસ જોવા મળ્યો. પણ એ લાંબી વાત.) ચેકમાં તો Praha જ લખાય, ઉચ્ચારાય છે પણ અંગ્રેજી વગેરે બહારના જગત માટે એમણે Prague સ્વીકારી લીધું જણાય છે – પત્રિકાઓથી લઈને પુસ્તકો સુધી, નકશાઓ સુધી. હશે.

આ કાર્યક્રમના સૂત્રધાર પણ પ્રો. માર્ટિન હતા. તે દિવસના સૂટ-ટાઈવાળા આ યુનિવર્સિટી પ્રોફેસર આજે, અહીં બહુ અનૌપચારિક વસ્ત્રોમાં – સરસ, ચેક્સવાળું હાફ શર્ટ ને પેન્ટ. એમ વધુ સહજ ને વધુ યુવાન લાગતા હતા.

સૌ ગોઠવાયા. એમણે ચેકમાં જ સ્વાગત અને ભૂમિકા કર્યાં. સૌએ – શ્રોતાઓએ પણ – હિયરીંગ લગાવી દીધાં હતાં. માર્ટિને અમને શરૂઆતમાં જ કહી રાખેલું કે બોલો ત્યારે ઓછી ઝડપે બોલશો જેથી અંગ્રેજીમાંથી ચેકમાં અનુવાદ કરનાર ઈન્ટરપ્રિટરને સાંભળવા-બોલવાનો પર્યાપ્ત સમય મળી શકે.

અમારો પરિચય માર્ટિને પેલી છાપેલી વિગતોને આધારે જ આપ્યો – બીજી કોઈ વાત ન થયેલી ને સમય પણ ઓછો હતો. અમારે પણ અહીં વધુ વિગતે વાત કરવાની ન હતી – ભાષાની, સંસ્કૃતિની ટૂંકી ભૂમિકા અને સામ્રત સાહિત્યનાં મુખ્ય વલણો. સુનીલ ગંગોપાધ્યાયે કહ્યું કે, અમારી કોઈની ભાષા અંગ્રેજી નથી, પણ અમે અહીં નથી તો અમારી પોતપોતાની ભાષામાં વાત કરી શકતા, નથી અમારી કંઈક સેતુરૂપ ભાષા હિંદી, એમાં વાત કરી શકતા. સંક્રમણની સુવિધા માટે જ અંગ્રેજી બોલીએ છીએ. વિશાળ દેશ છે અમારો ને માન્ય ભાષાઓ પણ વીસથી વધારે છે. એટલે અમારા દેશમાં પણ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય-કાર્યક્રમોમાં અમારું વક્તવ્યનું માધ્યમ અંગ્રેજી રહે છે; અનૌપચારિક વાતચીતમાં હિંદી. કૃષ્ણમૂર્તિ-જીએ સાહિત્ય અકાદેમીના કાર્યની ને ભારતીય સાહિત્યની ટૂંકી

વક્તવ્ય : સુનીલ ગંગોપાધ્યાય

વાત કરીને કન્નડ સાહિત્યના સામ્રતના થોડાક નિર્દેશ કર્યા. રમેશચંદ્રજીએ કંઈક ઓજસ્વી રીતે સાહિત્યની ને હિંદી સાહિત્યપ્રવાહોની અસરકારકતાથી વાત કરી. એ સારી રીતે ઝિલાઈ. પંકજ ઠાકુરે અસમિયા સાહિત્યપ્રવાહોની ટૂંકી વાત કરીને પછી પોતાના આત્મકથનાત્મક નિબંધસંગ્રહના તાજેતરમાં પ્રકાશિત અંગ્રેજી અનુવાદનું, આ કાર્યક્રમમાં જ 'વિમોચન' કરાવ્યું.

મેં ગાંધીજીથી વાત આરંભીને સામ્રત ગુજરાતી સાહિત્યનો ઝડપી પરિચય આપીને કહ્યું કે ચાર દિવસથી જોતો આવ્યો છું કે તમે સૌ તમારી ચેક ભાષાને બહુ ચાહો છો ને સાવ અનિવાર્ય હોય ત્યાં જ અંગ્રેજીને પ્રવેશ આપો છે. શ્રોતાસમુદાય ગુજરાતીઓનો હોય ત્યારે પણ અંગ્રેજી બોલનાર તે સમયના વિદ્વાનોને ગાંધીજીએ ઠપકો આપેલો એ આ ક્ષણે હું યાદ કરું છું. અંગ્રેજી વાંચતા રહીને પણ અમે અમારી પ્રાદેશિક ભાષાને ને સાહિત્યને પ્રભાવક રાખવા પ્રયત્નશીલ છીએ...

કાર્યક્રમને અંતે પ્રશ્નોત્તરી થઈ, બહુ ઓછી. જે જિજ્ઞાસા વ્યક્ત થઈ એ મોટાભાગે અનુવાદો વિશે હતી.

કાર્યક્રમ પછી એક વયસ્ક લેખિકા Dagmar Markavanો પરિચય થયો. માર્કાવા ચેકોસ્લોવાકિયામાં જ હિંદી અને ઉર્દૂ શીખ્યાં હતાં ને એ ભાષાઓની કેટલીક કૃતિઓના ચેકમાં અનુવાદ એમણે કર્યાં છે. નિર્મલ વર્માનો એમને પરિચય હતો. એમનાં કેટલાંક પુસ્તકો માર્કાવાએ ચેકમાં અનૂદિત કરેલાં છે.

ભારતીય લેખક પ્રતિનિધિ મંડળનું એક મહત્ત્વનું કર્તવ્ય જાણે અહીં પૂરું થતું હતું. સૌએ રાહત અને પ્રસન્નતાનો અનુભવ કર્યો. (કાર્યક્રમ દરમિયાન કેમેરા અમે ટેરેઝાને સોંપેલા. એણે જાણે ફિલ્મ જ ઉતારી હતી - કેટલા બધા ફોટો ખેંચેલા!)

○

ટ્રામ-પ્રવાસ : સફળ ઉત્તરાર્ધ!

પરિસંવાદાન્તે ભોજનમ્ - એવું અહીં ન હતું! કાર્યક્રમ પછી મેદની વિખરાઈ ગઈ. અમને હોટેલ પર પહોંચાડવામાં આવ્યા.

રિલેક્સ થઈને, આ બેત્રણ દિવસમાં જ 'જૂની અને જાણીતી' થયેલી, રસ્તા પેલે પારની, પેલી રેસ્ટોરાંમાં અમે પહોંચ્યા.

પીધું, ખાધું, ને પછી વિચાર્યું કે આજે છેલ્લો દિવસ છે - પ્રાગ શહેરમાં ટૂંકી તો ટૂંકી પણ એક સફર કરીએ, યજમાનોથી સાવ સ્વતંત્ર રીતે, અદના પ્રવાસીની હેસિયતથી!

અમારી પાસે રોકડા અઢી કલાક હતા - સાંજના કાર્યક્રમ પહેલાં. ને વાપરતાં વધેલું નાણું હતું - પ્રાગ ચલણમાં.

પંકજજીને ગુવાહાટી એક જરૂરી ફોન કરવો હતો. એ રિસેપ્શન તરફ ગયા ને હું રમેશચંદ્રજીને લઈને હોટેલની બહારની દિવાલે લગાવેલા પેલા ટ્રામ-ટિકિટ-બોક્સ તરફ. બધું બરાબર વાંચી-સમજી લઈને, ટિકિટ માટેનાં બટન દબાવીને, સિક્કા નાખ્યા. ટિકિટ ન આવી! ઘરઘરાટ થયો. રમેશચંદ્રજી કહે, 'પૈસે ગયે! કુછ ગફલત હો ગઈ.' મેં કહ્યું, 'પૈસા ન જાય, આ સિસ્ટમ છે.' ત્યાં તો બધા જ સિક્કા ખણણ કરતા તળિયે સરકી આવ્યા! બીજા એકબે પ્રયત્ને અમે ત્રણ ટિકિટો અને બાકી વધેલું પરચુરણ મેળવવામાં સફળ થયા.

હવે અધિકૃત ટ્રામ-પ્રવેશ! અંદર જઈને વેલિડેશન કરાવ્યું. અમને ૯૦ મિનિટ મળવાની હતી - ગમે ત્યાં જાઓ-આવો, ટ્રામમાં બેસો, મેટ્રો ટ્રેનમાં પણ બેસી શકો. નકશો હોટેલમાંથી સમજી લીધો હતો. અમે નેશનલ

મ્યૂઝિયમ જવાના હતા. થોડેક સુધી ટ્રામમાં, પછી મેટ્રો દ્વારા ગંતવ્ય સ્થાને પહોંચ્યા.

પણ અરે, અમે શું ધાર્યું હતું ને શું નીકળ્યું! આ તો કૃષિ ઉત્પાદન-સાધનોનું મ્યૂઝિયમ. ત્યાં પૂછ્યું તો કહે, આવાં તો પાંચ મ્યૂઝિયમ છે, તમે કહો છો એવું ઐતિહાસિક કે પુરાતત્વીય મ્યૂઝિયમ અહીંથી પાંચ કિલોમીટર દૂર છે.

પણ બસ. ટિકિટ તો બીજીવાર પણ લેવાત, પરંતુ હવે સમય ન હતો. ખેર, અમારો સફરનો ઉદ્દેશ તો પાર પડ્યો જ હતો ને ! પ્રાગના 'જાહેર પરિવહન'નો લાભ અને આનંદ મેળવીને અમે પાછા નિવાસ-ભવનમાં....

નાટ્યગૃહનો અને ઓપેરાનો સ્મરણીય અનુભવ

નાટ્યગૃહ - અંતરંગ

સાંજનો કાર્યક્રમ એક રીતે અમારે માટેનો એક વિશિષ્ટ ને યાદગાર વિદાય-સમારંભ બની રહ્યો. પ્રાહાના સ્ટેટ થિએટરમાં ઓપેરા જોવા માટે અમને નિમંત્રણ હતું, યુરપમાં નાટક કે ઓપેરા જોવાનો અવસર મળે એ ઘટના જ રોમાંચક હતી.

નિર્મલ વર્માએ, ૧૯૬૦ના દાયકાના એક લેખ 'પ્રાગ કા આધુનિક રંગમંચ'માં એક બે રસપ્રદ વાતો કહી છે :

વસતીના પ્રમાણમાં પ્રાગમાં જેટલાં નાટ્યગૃહો છે એટલાં યુરપના કોઈ પણ શહેરમાં હોવાં અસંભવ છે. અહીં ભદ્રવર્ગીય શ્રેષ્ઠતાના દેખાડા માટે નાટક જોવા જવાનો ચાલ નથી, એ રોજિંદા જીવનરસનો ને સંસ્કૃતિનો એક અંશ છે - એમ કહીને નિર્મલ ઉમેરે છે : 'અપની પ્રેમિકા સે પહલી બાર મિલના પ્રાગ કા હર આદમી સિનેમા કી અપેક્ષા થિયેટર મેં અધિક ગૌરવશાલી સમજતા હૈ તાકિ ઉસે અપની

સંસ્કૃતિ કા પરિચય દે સકે.’ (‘હર બારિશ મેં, ચોથી આ. ૨૦૦૬) પૃ. ૭૧)નાટ્યગૃહ ‘Statni Opera, Praha’ જોતાંવેત પ્રાગની થિયેટર-પરંપરાનો ને ચાહનાનો અનુભવ થયો. અંદર પેસતાં જ ચકિત થઈ જવાયું! ઉન્નત નાટ્યગૃહનાં દિવાલો અને છત કલાત્મક ડિઝાઈનોથી સુંદર લાગતાં હતાં. એમાં પ્રાચીન યુરોપીય કલા-ભાતોથી પ્રશિષ્ટતાનું એક ગૌરવ પણ ઊપસતું હતું. છત પરના વિશાળ કેન્દ્રીય ઝુમ્મરનો પણ એવો જ કલાસિકલ ઓપ હતો.

આધુનિકતા હતી એની બેઠકોમાં, પ્રકાશ-સંયોજનમાં, વ્યવસ્થામાં. સ્થાપત્યકલાનો બહિરંગ તો જોયો હતો આટલા દિવસોમાં, આ એક પ્રકારનો ‘અંતરંગ!’

ઓપેરા રજૂ થવાનો હતો, સ્વાભાવિક રીતે જ, ચેક ભાષામાં. પણ મંચની ઊપલી ફ્રેમ પર અંગ્રેજી Surtitles દેખાવાનાં હતાં. ઓપેરા શરૂ થાય એ પહેલાં, થિયેટરમાં જ વેચાતી એની (ચેક+અંગ્રેજી) પુસ્તિકા અમે પચાસ કોનિનમાં ખરીદી લીધી. નજર ફેરવી લીધી, નિરાંતે પછી જોઈશું.

૧૯મી સદીના ઈટાલિયન નાટ્યકાર Giacomo Puccini (૧૮૫૮-૧૯૨૪)નો આ ઓપેરા *La boheme* – સૌથી પહેલાં તો ૧૮૯૬માં ભજવાયેલો ને પછી પ્રાગના આ સ્ટેટ ઓપેરામાં જ, ૧૯૦૮માં ભજવાયેલો – એક સદી પહેલાં ! અમે શતાબ્દીજૂના સંગીત-નાટકને આ શતાબ્દીપ્રાચીન નાટ્યગૃહમાં જોવાના હતા...

સંગીતની આછી લહર સાથે, સામેના મોટા પરદા (સાયૂક્લોરામા) પર થોડાંક નયનરમ્ય ચિત્રો ઊપસ્યાં (શેનાં? શા માટે? - એનો ખ્યાલ ન આવ્યો) ઉદ્ઘોષણા આરંભાઈ, સંગીત વધુ મુખર, વધુ તીણું થયું. ને પછી પરદો ઊપડ્યો... ચાર દશ્યોમાં સવા બે કલાકનો ઓપેરા.

સંગીત-નાટક અને ભાષા અપરિચિત... એટલે થોડુંક અભિનયથી, કેટલુંક

પેલાં શીર્ષ-વાક્યો(Sur-titles)થી પકડાતું ગયું. અર્થદરિદ્ર કળાકારની કરુણાન્ત પ્રેમકથા ભાવવાહી રીતે રજૂ થતી હતી... જૂની રંગભૂમિની મુખરતા (Loudness)વાળો પ્રયોગ અમે જોતા હતા.

પુસ્તિકા તો પછી, નિરાંતે વાંચેલી. એમાં નાટ્યકથા-સાર, ઓપેરાનાં પરિચય-વિવેચન ચેક ઉપરાંત અંગ્રેજીમાંય હતાં. સંવાદો સાથેની આખી ટેક્સ્ટ હતી - માત્ર ચેક ભાષામાં. તો, કથાનો મુખ્યાંશ, જોઈએ :

સ્થળ : પેરિસમાં એક ચિત્ર-સ્ટુડિયો. એમાં દેખાય છે ભૂખથી ને ઠંડીથી ઠુઠવાતા બે મિત્રો, ચિત્રકાર માર્સેલો પેઈન્ટિંગ પૂરું કરવા મથી રહ્યો છે. કવિ રોડોલ્ફ પોતાના હમણાં લખેલા નાટકની હાથપ્રતનાં એક પછી એક પાનાં સગડીમાંના અગ્નિમાં પઘરાવી રહ્યો છે - બંનેની ઠંડી ઉડાડવા! બીજા બે મિત્રો આવે છે : ફિલસૂફ અને સંગીતકાર. સંગીતકાર થોડુંક રળ્યો છે હમણાં - એમાંથી વાઈન, થોડુંક ખાવાનું ને લાકડાંની નાનકડી ભારી લઈ આવ્યો છે. એનાથી થોડીક શાંતિ વળે છે ત્યાં પ્રવેશે છે મકાનમાલિક, ઘરભાડું ઉઘરાવવા. સમજાવી-પટાવીને એને વિદાય કર્યો. હવે પ્રવેશે છે એક પડોશી યુવતી મીમી. એના ઘરમાં મુદ્દલ અગ્નિ નથી એટલે મીણબત્તી પેટાવવા આવી છે. સમદુખિયાંની વાતો, પૂર્વકથા ચાલે છે. દરમ્યાન રોડોલ્ફ-મીમી નિકટ આવે છે. ઠંડા પડી ગયેલા હાથને ઉષ્માભર્યો સ્પર્શ...

બીજા દશ્યમાં એક નાનકડો મેળો. રોડોલ્ફ મીમીને ભરત ભરેલી હેંટ ભેટ લઈ આપે છે ને મિત્રોની હાજરીમાં, મીમી સાથેના એના પ્રેમની જાહેરાત કરે છે. ચિત્રકાર માર્સેલોને પણ, આ મેળામાં જ, પૂર્વે છૂટી પડી ગયેલી પત્ની મુસેટાનો પુનર્મેળાપ થાય છે. આનંદ. પાર્ટી...

પછી કમનસીબીઓ. રૂપાળી પત્ની મીમી અંગે રોડોલ્ફ ઈર્ષ્યાગ્રસ્ત. માર્સેલો-મુસેટા વચ્ચેય કલહ. વિદાય, વિયોગની કથા લાંબી ચાલે છે.

છેલ્લા દશ્યમાં, વળી બંને મિત્રો એ જ સ્ટુડિયોમાં. ગરીબ અને દુખી. ત્યાં મુસેટા અને મીમીનો પ્રવેશ. મીમી સખત બિમાર છે, રોડોલ્ફને ઝંખે

છે. મુસેટા પોતાનાં એરિંગ વેચવા આપીને માર્સેલોને દવા લાવવા મોકલે છે, પોતે પણ મીમી માટે કોટ લેવા નીકળે છે. મીમી-રોડોલ્ફના હૃદયદ્રાવક મિલનમાં પ્રીતિસ્મરણો ઊપસે છે. મિત્રો દવા લઈને આવે છે પણ દરમ્યાન મીમી મૃત્યુ પામે છે...

મેલોડ્રામેટિક ને તીવ્ર ભાવવાહી કથાનક. કથાઘટકો પરિચિત. સેંટસજ્જા સરસ. આહાર્ય, અને આંગિક અભિનય પણ ગઈ સદીની પ્રેમકથાને ઉપસાવનાર. પરંતુ પ્રારંભિક નાટ્યરસભર્યા દશ્યો પછી એવી કશી વિશેષતાનો, નૂતનતાનો રોમાંચ ન થયો. ભાષા અને સંગીત-પરંપરાની અપરિચિતતા પણ નડી હશે. પરંતુ મને પ્રેમનાં, વિયોગનાં, રોષનાં, ઉત્સવનાં, અવસાદનાં દશ્યો સૂક્ષ્મતા-નજાકત વિનાનાં, કંઈક જાડાં લાગ્યાં. સંગીતપ્રચુર પદ્ય-સંવાદો તીવ્ર સ્વરવાળા ને ક્યારેક રાગડા જેવા લાગ્યા. અલબત્ત, મારી રુચિની સીમા પણ આમાં કારણરૂપ હશે. છતાં એમ તો લાગ્યું જ કે કોઈ ઉત્તમ આધુનિક ઓપેરા જોવા મળ્યો હોત તો રુચિના તંતુ ક્યાંક જરૂર જોડાયા હોત.

પરંતુ, ૧૯મી સદીના ઈટાલી-ચેકનો, એની ઓપેરા-પરંપરાનો સાક્ષાત્કાર થયો એ કંઈ ઓછું દિલચ્છપ ન હતું. ઓપેરાને અંતે, પ્રેક્ષકોએ અભિનેતાઓનું, સંગીતવૃંદનું અભિવાદન ખૂબ ઉમંગથી કર્યું. મીમીનું પાત્ર ભજવનાર અભિનેત્રી સ્વાડલેન્કાને તો સૌએ ઊભા થઈને વધાવી લીધી. ચેક-થિયેટરની એ જાણીતી ને ઉત્તમ અભિનેત્રી હશે.

સવા નવ થયા હતા, પણ બહાર તો હજુ ઢળેલી સાંજનો આછો અજવાસ હતો! સમય-સંભ્રમનું અચરજ અનુભવ્યું...

હોટેલ પર આવીને તરત નીકળવાનું હતું જમવા. પણ હું હવે સતત બટાટાથી કંટાળ્યો હતો. ઘરનો નાસ્તો કરી લીધો ને મિત્રોને કંપની આપવા, ને થોડુંક ટહેલવા રેસ્ટોરાંમાં ગયો. મિત્રો કહે ‘નથી જમવું?’

‘બિલકુલ નહીં.’

‘...બિયર?’

‘અફકોર્સી...’

○

બધું આવી ગયું ને? હા, બધું જ...

બસ. પ્રાગમાં હવે આ છેલ્લી રાત્રિ. કાલે સવારે તો ઘર ભણી! બારી પાસે ઊભો રહીને, દૂર સુધી ફેલાયેલા શહેરને જોતો રહ્યો. કેટલાક રસ્તાઓ ને થોડાંક સ્થળોને બાદ કરતાં પ્રાગ એવું જ અકબંધ અપરિચિત હતું. અપરિચિતતાનો પણ એક વિશિષ્ટ આનંદ હોય છે. વિચાર આવ્યો કે, ગોઠવાયેલા મર્યાદિત સમયના પ્રવાસો (એરેન્જડ ટુર્સ)ના પ્રવાસીઓ તો, અમે જોયું એથીય ઓછું જોવા પામતા હશે. એ બધું યાત્રાધામોનાં 'દર્શનો'થી વિશેષ હોતું નથી. કોઈ પ્રવાસન-સંસ્થાના એક ફરફરિયા (ફલાયર)માં લખેલું એક વાક્ય મનમાં ચોંટી ગયું : Experience what others just see. 'અનુભવ' આપવાનો એમનો દાવો સામુદાયિક રીતે તો કેટલો ચાલી શકે? એ તો નિતાન્ત વ્યક્તિગત મામલો! પણ મુદ્દો બિલકુલ સાચો હતો. ને એ વાતનો સંતોષ હતો કે આ ચાર દિવસમાં ઐતિહાસિક સ્થળોને, સ્થાપત્યોને, રસ્તાઓને, હૂંફાળા તડકાભર્યા વાતાવરણને અનુભવવા-પામવાનું - હિંદીમાં સરસ શબ્દ છે : મહેસૂસ કરવાનું - બન્યું હતું. એનો એક આનંદ બલકે રોમાંચ હતો.

વસવસો જ કરવો હોય તો, કેટલુંબધું રહી ગયું હતું! હજુ તો ચાર્લ્સ બ્રીજ પર નિરાંતે ટહેલવાનું, નદી કિનારે એક સાંજ વીતાવવાનું, ફરી એકવાર 'ઓલ્ડ સિટી-સ્ક્વેર'માં આંટો લગાવવાનું, 'નેશનલ લિટરેચર મ્યુઝિયમ' અને 'નેશનલ લાઈબ્રેરી'ની મુલાકાત લેવાનું, ત્યાંના બજારમાં ચક્કર લગાવવાનું, ત્યાંના ખ્યાત નેશનલ થિયેટરમાં એકાદ સરસ નાટક જોઈ આવવાનું - અરે, પેલી રેસ્ટોરાંની યાદી આપેલી એમાંના 'પકવાન્ન' નામના ભારતીય રેસ્ટોરાંમાં જઈ આવવાનું - બાકી જ રહી ગયું! ને આજેય જેની કશી ખબર નથી એવાં, બીજાં મનોરમ સ્થળો જોવાનું ય

રહી ગયું! લોભને અંત નથી, ને એટલે જ વસવસો ય નથી...

સામાન સમેટતાં-સમેટતાં મન આમ ચાર દિવસને પણ સમેટવા લાગ્યું હતું. 'બધું આવી ગયું ને?' 'હા, બધું જ...'

'વસ્ત્રાવા'થી હવે પાછા, 'સાબરમતી' તરફ

સવારે પરવારીને, ઉપાહાર-ગૃહમાં સ્વાદ-સુગંધ લઈને, હોટેલ પિરામીડની બહાર આવ્યા. સ્ટેજ ઠંડી હતી. પણ હવે ઘરે પહોંચવાનો વિચાર ઉખાભર્યો લાગતો હતો.

અમારાં યજમાન ટેરેઝા હાજર, અમને એરપોર્ટ પહોંચાડવા માટે. એરપોર્ટ પર અમને તેડવા આવી ત્યારથી રોજ આ માયાળુ યુવતી અમારી સાથે હતી. આમ તો એ, સાંસ્કૃતિક મંત્રાલય વતીથી એની ફરજ બજાવતી હતી પણ એ 'ફરજ'ની ઠંડી ઔપચારિકતાનો એણે અમને ક્યારેય અનુભવ કરાવ્યો ન હતો. એરપોર્ટ પર જતાં પૂછે : 'કેવું રહ્યું? કોઈ તકલીફ?' 'અરે, તકલીફ તો કદાચ અમે તમને, આમ દોડાવી દોડાવીને, આપી હશે' - અમારો ભારતીય સ્વભાવ આગળ આવી ગયો. કિલ્લો જોવા ગયા ત્યારે અમારા એક સાથી છૂટા પડી ગયેલા. એ આવે નહીં ત્યાં સુધી નીકળાય નહીં, ને ખૂબ મોડું પણ થઈ ગયેલું! ટેરેઝા અને ફ્વેટા ચિંતામાં હતાં - એ અમને યાદ આવી ગયું. પછી કહે, 'અહીંની ચોકલેટ જરૂર લઈ જજો. એરપોર્ટ પર જ સારી ને વાજબી મળશે.'

એરપોર્ટ પર પહોંચ્યા પછી સમય હતો. અમે ટેરેઝાને કહ્યું : 'કોંફી સાથે અમે તમને વિદાય આપીએ, અને લઈએ.' 'શ્યોર, થેંક યૂ' થોડાક માસ પછી ટેરેઝા મા બનવાની હતી - અમે શુભેચ્છાઓ આપી.

○

સવારના ચાર ને વીસ મિનિટે અમે ભારતમાં હતા. ઘડિયાળમાં ફરી સમયને ભારત-પ્રવેશ કરાવ્યો.

ભારતીય લેખક પ્રતિનિધિ મંડળનો 'સત્તાવાર પ્રવાસ' પૂરો થયો હતો. આદાન-પ્રદાન થયું? કેટલું? કેવું? ચેક ગણતંત્રના વધુ લેખકોને મળવાનું

ન થયું, પણ યુનિવર્સિટીના ને 'ગ્રંથવિન્ધ'ના માધ્યમથી જેને મળવાનું થયું એ પણ આનંદનો એક અનુભવ આપનાર હતું.

સૌથી વધારે મળવાનું થયું પ્રાગના રસ્તાઓને.

અમદાવાદ એરપોર્ટ પર ઘરનાં સૌ તેડવા આવ્યાં હતાં. ચાર દિવસ ને પાંચ રાત્રિ કંઈ ઓછાં લાંબાં ન હતાં – જાણે કેટલાય સમયથી હું બહાર હતો!

પૌત્રો તન્મય અને સમ્યક્ સૌથી વધારે પ્રસન્ન હતા. નાનો સમ્યક્ કહે : 'દાદા, મેં તમારું પ્લેન જોયું'તું દૂ.ર દૂ.ર. તમે મને જોયો'તો ને?'

○ ○ ○

પ્રાગ-સ્થાપત્ય
દુર્ગ-પરિસર

પરિશિષ્ટ

ચેક સાહિત્ય : ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સંકેતો

પ્રવાસનાં આ સ્મરણોને પુસ્તકરૂપે મૂકવા વિચાર્યું એ પછી થયું કે આ ઉપરાંત, ઐતિહાસિક ને સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા સાથેનો ચેક ભાષના સાહિત્યનો પરિચય પણ કરાવ્યો હોય તો સાહિત્યરસિકોને એક વિશેષ પરિમાણ સુલભ બને. નિર્મલ વર્માના ચીડો પર ચાંદની (૧૯૬૪) પુસ્તકમાં ‘સમકાલીન ચેક સાહિત્ય : કાફકા સે ચાપેક’ નામે એક દીર્ઘ લેખ હતો, એનો મેં અનુવાદ કરેલો એ પરબમાં પ્રગટ થયેલો. ૨૦મી સદીના સાતમા દાયકા દરમ્યાન પ્રાગ(ત્યારના ચેકોસ્લોવાકિયા)માં રહીને ચેક સાહિત્યનું પરિશીલન કરતા રહેલા નિર્મલ વર્મા(૧૯૨૯-૨૦૦૫)એ ચેક ઇતિહાસ અને સાહિત્યનું મર્મગ્રહણ કરતો આ લેખ ૧૯૬૨માં લખેલો – એટલે, એમના સમયના ચેક સાહિત્યને તે ‘સમકાલીન’ કહે અને એ માટે થોડીક વ્યાપક ભૂમિકા કરે એ સ્વાભાવિક હતું. એ ટૂંકી ભૂમિકાને બાદ કરીને (–એ ભૂમિકામાંના ઘણાખરા નિર્દેશો પછીનાં પાનાંમાં ફરી આવી પણ જાય છે–), ૧૯મી-૨૦મી સદીના ચેક સાહિત્યને લક્ષ્ય કરતા એના મુખ્યાંશને અહીં રજૂ કર્યો છે – અને એ સંદર્ભે શીર્ષક બદલ્યું છે.

લેખને અંતે મેં થોડાક સંદર્ભો ઉમેર્યા છે.]

○

એક રીતે જોવા જઈએ તો ચેક ભાષાના આધુનિક સાહિત્યની પૂર્વભૂમિકા યુરપના બીજા મેટ્રોપોલિટન દેશોના સાહિત્ય કરતાં જુદી પડે છે. ઈ. ૧૬૨૦નું વર્ષ ચેક-ઇતિહાસમાં જબરદસ્ત વળાંક લાવનાર એક નિર્ણાયક બિંદુ ગણાય. એ વર્ષે પ્રાગ શહેરથી થોડે જ દૂર આવેલા સફેદ

પર્વતના યુદ્ધમાં ચેક સેનાઓ હારી અને ચેકોસ્લોવેકિયાએ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા ગુમાવી – એ પછીનાં ત્રણસો વર્ષ સુધી એ હેપ્સબર્ગ સામ્રાજ્યનો માત્ર એક પ્રાન્ત બની રહ્યું! એ વર્ષો ચેક પ્રજા અને સંસ્કૃતિ માટે ભયાનક રીતે અંધારયુગ જેવાં હતાં. આ સમય દરમ્યાન, ચેક સંસ્કૃતિનું જર્મનીકરણ કરી દેવાના તેમજ ચેક ભાષાને જર્મન ભાષા દ્વારા મૂળથી ઉખેડી દેવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. ૧૮મી સદીમાં ભાગ્યે જ કોઈ ચેક લેખક પોતાની ભાષામાં મુક્ત રૂપે લખી-વાંચી શકતો હતો! અનેક બુદ્ધિજીવીઓ કાં તો પોતે જ દેશ છોડીને જતા રહ્યા કાં તો એમને જતા રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવી. એક વખત એવો આવ્યો કે જ્યારે ચેક ભાષાને શહેરોમાંથી, વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી તેમજ સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓમાંથી ખદેડી કાઢવામાં આવી – પરિણામે માત્ર દૂરનાં ગામડાંના ખેડૂતો સુધી જ એ ભાષા સીમિત રહેલી ! ચેક ભાષામાં લખાયેલાં અસંખ્ય પુસ્તકો પણ નષ્ટ કરી દેવામાં આવેલાં. યાદ રહે કે, ચેક સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની સ્વાયત્તતાને નષ્ટ કરવાનું બીડું કંઈ સૌથી પહેલું હિટલરે ઝડપેલું એવું નથી – એણે તો માત્ર ચેકના ‘જર્મનીકરણ’ની એ પ્રક્રિયાને એના ચરમ બિંદુએ પહોંચાડવાનું કામ જ કરેલું! – એનો પાયો તો એનાં ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં નખાઈ ચૂક્યો હતો!

જેને ચેક ભાષાની થોડી-ઘણી પણ જાણકારી હોય એવો કોઈ વિદેશી માણસ પણ આ ભાષાની સૂક્ષ્મતા, એનું લચીલાપણું – એની તરલતા – તથા અનેક અર્થ-અધ્યાસો આપી શકનારી એની ક્ષમતાથી પ્રભાવિત થયા વિના ન રહે! એ કહેવાની જરૂર નથી કે, જેણે જીવતી રહેવા માટે સદીઓ સુધી, અનેક અવરોધો-વ્યવધાનોની વચ્ચે રહીને સતત સંઘર્ષ કર્યો હોય એ જ ભાષા આવા ગુણો સંચિત કરી શકે. આ સંદર્ભમાં, અનાયાસ જ, ચેક સર્જક ચાપેકના સ્તુતિભર્યા શબ્દો યાદ આવી જાય છે :

‘[તું છે] બધી ભાષાઓમાં સૌથી વધુ નક્કર, સૌથી વધુ અર્થવાનું

Josef Dobrovsky

, સૌથી સમૃદ્ધ અને માર્મિક! હું જે જે ભાષાઓ જાણું છું અથવા જે જે ભાષાઓ મેં બોલાતી સાંભળી છે એ બધી ભાષાઓમાં, હે ચેક, તું મને સૌથી વધુ સંપૂર્ણ, સંગીતમય, સંવેદનશીલ લાગી છે. તારામાં જે કંઈ આપવાની ક્ષમતા છે એને મારા લેખનમાં પ્રયોજવાની ક્ષમતા હું પ્રાપ્ત કરી શકું તો એ મારું સદ્ભાગ્ય ! ઇચ્છું છું કે, કમ સે કમ એકવાર, તારામાં છુપાયેલા એ બધા જ સુંદર, સુસ્પષ્ટ અને જીવંત શબ્દોના રસનો આસ્વાદ કરું!’

ચેક ભાષાની આ અદ્ભૂત ચૈતન્યશક્તિને કારણે, વિદેશી દમન અને ઉચ્છેદનની કપરી પળોમાં પણ ચેક સાહિત્ય જીવંત રહી શક્યું. ૧૮મી સદીના આરંભકાળથી જ ચેક સમાજ પેલા ‘અંધાર યુગ’માંથી બહાર નીકળીને ‘નવજાગૃતિ’ની દિશામાં આગળ વધવા લાગ્યો હતો. દોબ્રોવસ્કી (Josef Dobrovsky :૧૭૫૩-૧૮૨૮૦) અને જોસેફ યુંગમાન (Josef Jungmann, ૧૭૭૩-૧૮૮૭૦), જેવા અભ્યાસીઓએ એમનાં સંશોધનો અને અનુવાદોદ્વારા ચેક ભાષાનું વૈજ્ઞાનિક રૂપ સ્થિર કર્યું, એટલું જ નહીં, એની કલાત્મક પરિષ્કૃતિ પણ કરી. તે સમયના સાહિત્યમાં પુનરુત્થાન અને જાગૃતિનાં પ્રારંભિક લક્ષણો, ખાસ કરીને એની કવિતામાં, દષ્ટિગોચર થાય છે. એ સમયગાળામાં જ, કારેલ હિનેક માશા (Karel Hynek Macha, ૧૮૧૦-૧૮૩૬)એ ચેક સાહિત્યને સર્વ રીતે એક નવો વળાંક આપ્યો. એમને ચેકોસ્લોવેકિયાના કીટ્સ ગણવામાં આવે છે તે માત્ર એટલા માટે જ નહીં કે એમનું પણ નાની વયે અવસાન થયેલું, પણ એ માટે કે કીટ્સની જેમ જ એમણે પોતાની અસાધારણ કવિપ્રતિભા દ્વારા ચેક ભાષાનાં એ કોમલતમ સંગીતમય સ્તરો ઉઘાડી આપ્યાં જે સ્તરોનો ત્યાં સુધીના લેખકોને બહુ પરિચય ન હતો.

આ પરિવર્તનો કવિતામાં રોમેન્ટિક રૂપનાં હતાં પણ કથાસાહિત્યમાં એ વાસ્તવવાદી ધારા રૂપે સ્ફૂટ થયાં. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન લાવવાનું શ્રેય એક એવી સાવ સામાન્ય, ગામડા

Karel Hynek Macha

Bozena Nemcova

ગામની લેખિકાને જાય છે જેણે એના પોતાના જીવનકાળમાં કલ્પના પણ નહીં કરી હોય કે આવનારી પેઢીઓ ઉપર એની કલમનો કેટલો ઊંડો અને સ્થાયી પ્રભાવ પડવાનો છે! એ લેખિકાનું નામ બોજેના ન્યમસોવા (Bozena Nemcova, ૧૮૨૦-૧૮૬૨); અને એની નવલકથા ‘દાદી મા’— *The Grandmother*, ૧૮૫૫. આ એક જ પુસ્તકે એક સાહિત્યને તથા પ્રજાનાં રસ-રુચિને અને વિચારધારાને બહુ જ પ્રભાવિત કર્યાં — આવું બીજા કોઈ દેશના સાહિત્યમાં કદાચ ભાગ્યે જ બન્યું હશે. અલબત્ત, કેવળ કલાત્મકતાની દૃષ્ટિએ જોતાં મને આ પુસ્તક બહુ મહત્ત્વપૂર્ણ જણાયું નથી, પરંતુ કેટલાંક પુસ્તકો એવાં હોય છે જેનું વિશેષ મહત્ત્વ એના સમાજલક્ષી (સોશ્યોલોજિકલ) પ્રભાવની બાબતે હોય છે — અને એમાંનું કોઈ પુસ્તક નવલકથા પણ હોઈ શકે! (શું વિશ્વસાહિત્યમાં એચ.બી. સ્ટોવનું પુસ્તક અંકલ ટૉમ્સ કેબિન કંઈક એવું જ મહત્ત્વનું સ્થાન નથી ધરાવતું? એક બીજા સ્તરે ડૉ. જિવાગો પણ મારે મન કંઈક આવું જ મહત્ત્વ ધરાવે છે.) ન્યમસોવાનું અવસાન ઈ.૧૮૬૨માં થયું — બરાબર સો વર્ષ પહેલાં. આ સો વર્ષો દરમ્યાન દાદી મા નવલકથાની ૨૦૦ થી વધુ આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે! ભવિષ્યે એની લોકપ્રિયતા કદાચ ઓછી થાય, હમણાં તો એવા કોઈ અણસાર દેખાતા નથી !

નિર્વિવાદ રીતે, ન્યમસોવાની આ કૃતિ એક એવો સીમાસ્તંભ છે જ્યાંથી એક કથા-સાહિત્યની લાંબી યાત્રા શરૂ થાય છે. યાન નેરુદા (Jan Neruda : ૧૮૩૪-૧૮૮૧) સુધીમાં તો આ કથાસાહિત્ય એની પ્રૌઢ-પક્વ સ્થિતિએ પહોંચી ગયું હતું. જો ન્યમસોવાને એક સાહિત્યની જેન ઓસ્ટિન કહીએ — અલબત્ત, માત્ર સર્જકશક્તિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જેન ઓસ્ટિનનો મોભો ઘણો ઊંચો ગણાય —, તો યાન નેરુદાને નિ:શંક રીતે એકના ડિકન્સ કહી શકાય. ઓછામાં ઓછું એમ તો કહી શકાય કે, લંડનનું જે મહત્ત્વ ડિકન્સમાં જોવા મળે છે, એવું જ પ્રાગનું મહત્ત્વ નેરુદામાં જોવા મળે.

પ્રાગનો એક નાનકડો, જૂનો વિસ્તાર ‘લિટલ ક્વાર્ટર’ (માલાસ્ત્રાવા)

નામે ઓળખાય છે. નેરુદા આમ તો એક સમર્થ કવિ, વિવેચક અને પત્રકાર પણ હતા. પરંતુ આજે પણ એમની લોકપ્રિયતા એવી થોડીક વાર્તાઓને કારણે છે, જે વાર્તાઓ એમણે આ લિટલ ક્વાર્ટરમાં વસનારાઓ વિશે લખી હતી. અને કેવી તો અચરજભરી, વિલક્ષણ છે આ વાર્તાઓ! જ લિટલ ક્વાર્ટરના અંધારા ખૂણા અને બિયર-પબ; બંડખોર વિદ્યાર્થીઓ અને વિચિત્ર ક્લાર્કો; ભિખારીઓ, વેશ્યાઓ, અને પાદરીઓ. વાર્તાઓમાંના આ દરેક પાત્રની પોતાની એક દુનિયા છે – દુખ, નિરાશા અને નાનાનાના ઝઘડાઓમાં ડૂબેલી દુનિયા. અને આ દુનિયાની વચ્ચે છે ખુદ નેરુદા જેમણે પોતાના જીવનનાં ઘણાં વર્ષો પુરાણા શહેરની આ જર્જરિત અને તૂટતી દિવાલોની વચ્ચે ગુજારેલાં. કોઈવાર ચાંદની રાત હોય ને, ત્યારે નીકળી પડજો નદીપારના આ ‘લિટલ ક્વાર્ટર’ની વાંકી-ચૂંકી ગલીઓમાં – ઘણાં વર્ષો વીત્યાં હોવા છતાં તમને આજે પણ નેરુદાની એ વાર્તાઓમાં ફરતા હોવાનો અનુભવ થશે. તમે ત્યાં જોશો બિયરનો ગ્લાસ પકડીને સૂઈ ગયેલો કોઈ સિપાઈ, સેંટ નિકલસ ચર્ચની નીચે બેઠેલાં પ્રેમીઓની ધૂંધળી છાયાઓ, પુરાણા લેમ્પ-પોસ્ટને અઢેલીને બેઠેલી કોઈ સ્ત્રી... એમ લાગશે કે બધું એ જ છે, એમાંનું કશું બદલાયું નથી!

પરંતુ એવું કંઈક તો હતું જ – જે બદલાઈ રહ્યું હતું, ધીરેધીરે પણ ચોક્કસ રીતે. વીસમી સદીના વધતા જતા પ્રભાવથી પ્રાગ પોતાને લાંબો વખત દૂર ન રાખી શક્યું.

નેરુદાનું અવસાન ૧૮૮૧માં. એની સાથે એક સાહિત્યનો એક પડાવ પૂરો થાય છે. જાણે કે પેલું ‘લિટલ ક્વાર્ટર’ પુલની પેલે પાર રહી ગયું! વીસમી સદી શરૂ થતાં જ આપણે એકવાર ફરી પેલા ‘પુરાણા શહેરના ચોક’ [ઓલ્ડ સિટી-સ્ક્વેર]ની વચ્ચે આવીને ઊભા રહીએ છીએ. આ વિસ્તાર પ્રાગનું હૃદય છે. આ ચોકનો હરેક પુરાણો પથ્થર એક-ઇતિહાસની ચિરસ્મરણીય ઘટનાઓનો સાક્ષી છે. પણ એ કેવળ સાક્ષી રહી જતો

Franze Kafka

નથી - ભવિષ્ય તરફ સરતાં ગયેલાં નાનાં-નાનાં પરિવર્તનો, એમાં વીંટળાયેલી નવી પેઢીની આશાઓના, એમની ભ્રાન્તિઓ અને એમના વિશ્વાસોના ઝીણામાં ઝીણા પ્રતિધ્વનિઓ અહીં સાંભળી શકાય છે.

આ ઓલ્ડ સિટી સ્ક્વેરની બરાબર સામે નિકોલસ સ્ટ્રીટને નાકે એક પુરાણી ઈમારત હતી - ફ્રાન્ઝ કાફકા (Franze Kafka :૩,જુલાઈ૧૮૮૩ - ૩,જૂન,૧૯૨૪) અહીં રહેતા હતા.

આધુનિક ચેક સાહિત્યના વિકાસમાં કાફકાની અવહેલના, કરવી હોય તો, કરી શકાય (એ કેટલું ઉચિત છે, એ વળી બીજો પ્રશ્ન છે) પરંતુ ખુદ કાફકાના જટિલ વ્યક્તિત્વને તથા એમની સાહિત્ય-યાત્રાને સમજવી હોય તો તત્કાલીન ચેકની સામાજિક ગતિવિધિનો વિચાર કરવાનું ટાળી શકાય નહીં. કાફકાએ પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ પ્રાગમાં જ રહીને વીતાવ્યો હતો અને પ્રાગ સાથે એક ઊંડો લગાવ એમણે અનુભવ્યો હતો.

આજે કાફકાની ગણના વિશ્વસાહિત્યના ટોચના લેખકોમાં થાય છે. એ લખતા હતા જર્મન ભાષામાં, પણ એમના સંસ્કાર, તથા જીવનને ઓળખવા અને મૂલવવા માટેની એમની દષ્ટિ પ્રાગના વાતાવરણમાં જ વિકસીને સ્પષ્ટ થયાં હતાં. ચેક ભાષા એ સમજી શકતા હતા એટલું જ નહીં, પણ એ ભાષા બોલી-લખી શકવાનું સામર્થ્ય પણ ધરાવતા હતા. એમની ચેક-ભાષી પ્રેમિકા મિલેના એમને જર્મનમાં પત્ર લખતી. કાફકાએ એકવાર એને કહેલું કે, તું મને ચેક ભાષામાં પત્ર લખીશ તો મને વિશેષ આનંદ થશે કેમકે એ ભાષા તારું અભિન્નતમ અંગ છે અને એટલે એમાં જ હું મારી વાસ્તવિક મિલેનાને સાક્ષાત્ અનુભવી શકું...

આ જ કારણે, જેમ આજે કાફકાને કોઈ એક ભાષા કે દેશના સર્જક તરીકે ઓળખવા એ ઠીક નથી, એ જ રીતે એમના વ્યક્તિત્વને અને સર્જક-વિકાસને વિશિષ્ટ ચેક-પરિસ્થિતિથી અળગાં કરીને જોવાં એ પણ

ઇષ્ટ નથી. કાફકાની ડાયરીમાં, એમના પત્રોમાં, એમની નવલકથાઓમાં આપણને એવાં અનેક પ્રતીકો સોંપડશે જેનો પ્રાગની શેરીઓ, એના ચોક, એનાં ચર્ચ સાથે ઘણો અંતરંગ સંબંધ હોય. જો કે, લ્યૂબેક ટોમસ માનની રચનાઓમાં પ્રાગ સાવ ખુલ્લા રૂપે જોવા મળે છે એવું કાફકાની રચનાઓમાં મળતું નથી. માનમાં એક ઢોંચામાં ઢાળેલું પ્રાગ છે, કાફકામાં એક પ્રતીક રૂપે એનો સ્વીકાર જોઈ શકાય છે.

કાફકાના સમયનું પ્રાગ ૨૦મી સદીના આરંભે એક સંક્રાન્તિ-કાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યું હતું. નવી રાષ્ટ્રીય ચેતના અને રૂઢિગત પરંપરાઓ વચ્ચેના સંઘર્ષનો એક તનાવ અનેક સ્તરે જોઈ શકાતો હતો. ભૂત અને ભવિષ્યની એક સીમારેખા ઉપર પ્રાગની નિયતિ અનિશ્ચિતતાના તાર પર લટકી રહેલી હતી – એ એક એવો સમય હતો જેમાં જાણે કે વર્તમાન હતો જ નહીં...

અનિશ્ચયનો આ પડછાયો જીવનભર, એક પ્રેતની જેમ કાફકાનો પીછો કરતો રહ્યો! વળી, અનિર્ણયની આ ડામાડોળ સ્થિતિ કાફકાના યહૂદી સમાજમાં એથી ય ભયાનક રૂપમાં મોજૂદ હતી. એટલે, કાફકા પોતાને માત્ર ઓળખ વિનાના જ નહીં, દેશવટો પામેલા પણ માનતા હતા. અને એમનો આ દેશવટો એક બીજા રૂપે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો – ચેક-નિવાસીઓમાં એ જર્મન હતા, ને જર્મનો માટે એ યહૂદી હતા! બંનેની નજરમાં એક ‘બહારનો માણસ’ – આઉટ સાઈડર. કાફકાનાં લેખનોમાંની વિલક્ષણ એકલ-તા એના પ્રતીકત્મક સ્વરૂપમાં ભલે ગમે તેટલી મેટાફિઝિકલ હોય, એનાં મૂળ તો આવી વિસંગત (એબ્સર્ડ) સ્થિતિમાં પડેલાં હતાં – જેની સાથે કાફકા છેલ્લે સુધી પોતાની જાતને જોડી શકેલા નહીં.

પરંતુ, એથી એમ માની લેવાની જરૂર નથી કે કાફકા એમની આસપાસની જીવનઘટનાઓથી ને ચેક સાહિત્યજગતથી સાવ અસ્પૃષ્ટ કે ઉદાસીન રહ્યા હતા. ચેક-સાહિત્યમાં એમને ઊંડો રસ હતો; એટલું જ

નહીં, પણ – એમની ડાયરીઓ વાંચતાં ખ્યાલ આવે છે કે – સમકાલીન ચેક-લેખકો સાથે એમને વ્યક્તિગત સંપર્ક પણ હતો – એસ. કે. ન્યૂમાન સાથે, કારેલ તોમાન સાથે અને, આશ્ચર્ય થાય કે, યારોસ્લોવ હાશેક સાથે પણ. આજે તો એ કંઈક વિચિત્ર લાગે કે, અરાજકતાવાદમાં વિશ્વાસ ધરાવતા હાશેક કાફકા સાથે, એક જ ટેબલ પર, બીયર પીતાં પીતાં અલકમલકની વાતો કર્યા કરતા હતા! હાશેક ચેક સાહિત્યના બહુ મહત્ત્વના લેખક હતા – એક એવા લેખક જેમણે ડોન કિહોટે પછી વિશ્વસાહિત્યમાં એવા જ અદ્ભુત પાત્ર ‘શ્વાયક’નું સર્જન કર્યું હતું.

આ એક નાનકડો દેશ, એનું મોટું દુર્ભાગ્ય ગણાય કે હજુ આજે પણ હાશેકની અભૂતપૂર્વ પ્રતિભાનું સાચું મૂલ્ય અંકાયું નથી.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી યુદ્ધવિષયક અનેક નવલકથાઓ અહીં લખાઈ પણ એમાંથી ભાગ્યે જ કોઈને હાશેક (Jaroslav Hasek, ૧૮૮૩-૧૯૨૩)ની અચ્છો સિપાઈ શ્યાવક (*The Good Soldier Schweik*, ૧૯૨૩) નવલકથા સાથે સરખાવી શકાય એમ છે. આ નવલકથાનો અનુવાદ દુનિયાની લગભગ બધી જ મહત્ત્વની ભાષાઓમાં થયો છે. ચેકના લોકો ઘણીવાર મજાકમાં, કટાક્ષનો પુટ ચડાવેલી મજાકમાં કહેતા હોય છે કે બહારના માણસોને ચેકોસ્લોવેકિયા વિશે માત્ર ત્રણ જ બાબતોની જાણ હોય છે – ચેક ડમ્પલિંગ, પિલ્સન બીયર અને હાશેકનો ‘શ્વાયક’!

એ તો જે હોય તે, પણ એમ કહેવામાં કોઈ જ અતિશયોક્તિ નથી કે હાશેકની નવલકથા અને વાર્તાઓનું આધુનિક ચેક-સાહિત્યમાં સૌથી મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. કોઈ દેશના સાહિત્યમાં ક્યારેક કોઈ એવા પાત્રનું સર્જન થઈ જતું હોય છે જે એ દેશના બહુ જ લાક્ષણિક, ટિપિકલ ‘ચરિત્ર’ની બધી જ મર્યાદાઓ તેમજ વિશેષતાઓને આલોકિત કરી આપવામાં સફળ બની રહેતું છે – શ્યાવક એક એવું પાત્ર છે. ઉપરથી સાવ બોદો લાગતો, મંદબુદ્ધિ જણાતો અને હાસ્યાસ્પદ બનતો, પણ એક ગમાર

Jaroslav Hasek

લેખે અદ્ભુત રીતે ચતુર અને ચાલાક હાશેકે આ અસાધારણ પાત્રની આડશે સામાજિક દાંભિકતા, પાખંડી રિવાજો, સસ્તા-છીછરા સ્વાર્થો અને સાવ ખોખલી કુત્સિત જીવનરીતિઓ પર તીખા પણ ખૂબ જ વિનોદભર્યા કટાક્ષો કર્યા છે. યુદ્ધ કે રાજભક્તિ કે નોકરશાહી કે પછી કહેવાતાં કૌટુંબિક સુખો - એમાંથી કોઈ બાબત હાશેક માટે ભાગ્યે જ 'પવિત્ર' રહી હોય ! એમ લાગે છે કે સર્વોન્નિસની તીખી આંતરસૂઝ અને ચેખવની સહજ મજાકવૃત્તિ - એ બંને હાશેકમાં જાણે કે સાથે આવી મળેલાં છે. જો કે, હાશેકમાં હાસ્ય એ લક્ષ્ય નથી.

હાશેકની કળાની સૌથી સારી ઓળખ કદાચ ચાપેકે કરાવી આપી. એણે કહ્યું કે, નિશાળમાં આપણને શીખવવામાં આવે છે કે કળામાં હાસ્યનું કામ વસ્તુને મસાલેદાર બનાવવામાં છે. આજે મને લાગે છે કે હાસ્ય એ માત્ર 'મસાલો' નથી. હાસ્ય એ એક સૂત્ર જે છે આ જગતનું સર્વેક્ષણ કરવામાં લાગુ પાડી શકાય. હાશેકનું હાસ્ય એવું હતું.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધનો અંત અને બીજાનો આરંભ - એમ બે યુદ્ધો વચ્ચેનો આ નાનોસરખો કાલખંડ [૨૦મી સદીનો ત્રીજો-ચોથો દાયકો] અનેક દષ્ટિએ આધુનિક ચેકસાહિત્યનો સુવર્ણકાળ ગણાશે. આ વીસ વર્ષો દરમ્યાન કવિઓ-લેખકોની એક એવી પેઢી અવતરી જેણે ચેક-સાહિત્યને છિન્નતા અને એકલતાવાળી ઉપેક્ષિત સ્થિતિમાંથી બહાર કાઢીને એને આંતરરાષ્ટ્રીય મંચ પર પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. મધ્યયુરોપના ઇતિહાસમાં જ્યારે જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયાની જ બોલબાલા હતી, ત્યારે એક સ્વાધીન પ્રજાતંત્રવાદી રાષ્ટ્ર તરીકે ચેકોસ્લોવેકિયાનો ઉદય થયો એ એક અભૂતપૂર્વ ઘટના હતી. છેલ્લાં ત્રણસો વર્ષોની રુંધામણ અને અસહાયતાને અંતે ચેક કલાકારોને એક મુક્ત, નિર્બંધ, કુંઠામુક્ત ખુલ્લાશનો અનુભવ થયો.

ચેકોસ્લોવેકિયા પૂર્વ યુરોપનો સૌથી વધુ વિકાસ પામેલો ઔદ્યોગિક દેશ હતો અને મધ્યયુરોપનો સૌથી વધુ લોકતાંત્રિક પ્રદેશ હતો - ચારે બાજુ સેનાના પ્રભુત્વ અને સામંતવાદી સત્તાધારીઓના પ્રભાવવાળા

પ્રદેશોની વચ્ચે ચેકોસ્લોવેકિયા જ એક એવો દેશ હતો જેમાં પ્રજાસત્તાક આદર્શોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. એટલે, એ વર્ષોમાં ચેક બુદ્ધિજીવીઓ ફ્રાન્સ અને ઇંગલેન્ડ તરફ આકર્ષાયા - ખાસ કરીને સાહિત્ય અને ચિત્રકળાનાં ક્ષેત્રોમાં - એ સકારણ હતું, જો કે એ સાહિત્યની એક અનોખી વિશેષતા એ હતી કે એનાં સામગ્રી અને ભાવબોધ પર સમાજવાદી ક્રાન્તિના આદર્શોની ઊંડી છાપ હતી. એટલે કોઈને એ વાત આશ્ચર્યજનક લાગે કે તે સમયના મોટાભાગના ચેક લેખકો - ઈર્શી વોલ્ડર, ન્યૂમાન, જોસેફ હોરા, નજવલ ઈવાન ઓલ બ્રાખ્ત, એમના કલાલક્ષી પ્રેરણા-સ્રોતોમાં પશ્ચિમી સાહિત્યથી પ્રભાવિત હોવા છતાં - કમ્યૂનિસ્ટ હતા કે માર્ક્સવાદી વિચારધારાઓથી ઘણા નિકટ હતા.

Karel Capek

કારેલ ચાપેક (Karel Capek, ૧૮૯૦-૧૯૩૮) બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા ચેક લેખક હતા - નવલકથાકાર, વાર્તાકાર અને નાટ્યકાર હોવા ઉપરાંત એમણે લલિત નિબંધ અને પ્રવાસ-સંસ્મરણોપ જેવાં સ્વરૂપોમાં પણ ઘણા નવા અને રસપ્રદ પ્રયોગો કરેલા. સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોનાં, અપરિચિત રહી ગયેલાં પાસાં એમણે પોતાના જાદુઈ સ્પર્શથી આલોકિત કરી આપ્યાં. આધુનિક ચેકસાહિત્યને યુરોપીય સાહિત્યની સમકક્ષ લાવવાનું અને એને વીસમી સદીના વિશિષ્ટ સંઘર્ષો સાથે જોડવાનું શ્રેય જેટલું ચાપેકને જાય છે એટલું બીજા કોઈ લેખકને જતું નથી. ચેક ભાષાનું આધુનિકીકરણ કરવામાં ને ગદ્યને એક નક્કર અને વ્યાપક ધરાતલ પર પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં એમનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું છે. અલબત્ત, એમાં આંશિક રીતે બીજા લેખકોનો પણ ફાળો હતો. ચેપક ખોદની વિખ્યાત વાર્તાઓ, ઈવાન ઓલ બ્રાખ્તની સમસ્યાપ્રધાન નવલકથાઓ, યારોસ્લોવ દુરીખ અને વ્લાદિસ્લોવ વાંચુરાની ઊંડી સૂઝવાળી કલાત્મક દષ્ટિ, તેમજ સાલ્દાની નીર-ક્ષીર વિવેકભરી આલોચના - એમ, પોતપોતાનાં ક્ષેત્રોમાં મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રયોગો કરીને, ચેક સાહિત્યને આધુનિક અને સમૃદ્ધ કરવામાં આ લેખકોનું ય પ્રદાન અંકાયેલું છે. તો પછી, એવી કઈ બાબત હતી

જે ચાપેકને આ સૌથી જુદા પાડતી હતી ને એમને વિશિષ્ટરૂપે અસાધારણ બનાવતી હતી? પોતાના સમયના સર્વ આંતરવિરોધોને આત્મસાત્ કરવાની ક્ષમતા? ના, એથી પણ આગળ. બુર્જવા સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોમાં વિશ્વાસ ધરાવતા હોવા છતાં તે એની વિકૃતિને (– ફાસિઝમ શું આ ‘વિકૃતિ’નું જ રૂપ ન હતું ?–) અસ્વીકૃત ગણવાની હિંમત દાખવતા હતા – અને એ સાહસ ઊંડી પ્રામાણિકતામાંથી જ જન્મી શકે એમ હતું. એટલે, ચાપેકનું સાહિત્ય ‘આસ્થા’નું સાહિત્ય ન હતું પણ આસ્થાની શોધની મથામણનું સાહિત્ય હતું.

ચાપેકની આરંભની નવલકથાઓ – હાર્દુબાલ, એક સાધારણ જિંદગી, વગેરે – અને એમના જાણીતા થયેલા બે વાર્તાસંગ્રહો – ‘પહેલા ખિસ્સાની વાર્તાઓ’ અને ‘બીજા ખિસ્સાની વાર્તાઓ’ [ડિટેક્ટિવ કથાઓ રૂપે લખાયેલી વાર્તાઓ]– સંશયની એક એવી સ્થિતિને ધ્વનિત કરે છે જેનો સંબંધ જેટલો વ્યક્તિ-જીવન સાથે છે એટલો જ માનવ-નિયતિ સાથે છે. મનુષ્યને એક સંકીર્ણ અને યાંત્રિક ઢોંચામાં જકડી લેવા તત્પર રહેનારી શક્તિઓને આ કૃતિઓ ભારે સંશયની દષ્ટિએ જુએ છે. સર્જક તરીકેની આ પ્રતિક્રિયા એક સુસંસ્કૃત અને સંવેદનશીલ વ્યક્તિની પ્રતિક્રિયા હતી જે ખરા અર્થમાં એમને ‘ડેમોક્રેટ’ કહેવડાવે.

નાટકોમાં ચાપેક નવલકથાઓ કરતાંય વધુ સફળ રહ્યા છે. એમના વિશ્વખ્યાત નાટક આર યૂ આર (*RUR-Rossum's Universal Robot, ૧૯૨૦*)-માં એમણે પહેલીવાર ‘રોબોટ’ શબ્દ પ્રસ્તુત કર્યો જે હવે તો દુનિયાભરની ભાષાઓમાં પ્રચલિત થયો છે – રોબોટ, મનુષ્યની સર્વ રચનાત્મક શક્તિઓને નષ્ટ કરી દેનારું હાલતું-ચાલતું એક મશીની પૂતળું. ઘણા સમય પછી, ઓલ્ડસ હક્સ્લેએ પોતાના પુસ્તક બ્રેવ ન્યૂઝ વર્લ્ડ-માં આ રોબોટના સંકેતો આપ્યા છે. ચાપેકે એમના મોટાભાઈ જોસેફ ચાપેક, જે એક મહાન ચિત્રકાર પણ હતા, એમના સહયોગમાં પોતાના પ્રસિદ્ધ નાટક ઈન્સેક્ટ પ્લે ની રચના કરેલી. સાહિત્યમાં આ કદાચ એવી પહેલી કૃતિ હતી જેમાં ફાસિઝમના દુઃસ્વપ્નનું એક સખ્ખત ટીકાત્મક

ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું હોય. નાટકનું પ્રકાશન ૧૯૨૧માં થયેલું – હીટલરનું નામ તો આપણે એના એક દાયકા પછી, ૧૯૩૧માં, સાંભળ્યું.

૧૯૩૮માં, ક્રિસમસના દિવસે જ ચાપેકનું મૃત્યુ થયું. એક રીતે એમનો આ અંત મને સ્ટીફન ઝ્વાઈગ ના મૃત્યુની યાદ અપાવે છે. (બંનેના અવસાન સાથે યુરપની ઉદારવાદી પરંપરાનો અંત આવે છે.) ફેર એટલો કે ઝ્વાઈગે પોતાના હાથે પોતાની હત્યા કરી, ચાપેકની ‘હત્યા’ (હા, સ્વાભાવિક મૃત્યુ પણ હત્યા હોઈ શકે) એવા હાથ દ્વારા થઈ જેને લાંબા સમય સુધી તે પોતાના આત્માનો જ ભાગ સમજતા હતા! – મ્યૂનિકની સમજૂતી એ માત્ર ચેકોસ્લોવેકિયાની જ કરુણાન્તિકા ન હતી, એણે ચાપેકની બૂર્જવા ‘માનવવાદ’ અંગેની બ્રાન્તિ પણ તોડી નાખી હતી. ચાપેક એક એવા લેખક હતા જે બૂર્જવા માનવવાદી પરંપરાઓની અંતિમ સીમા સુધી પહોંચ્યા હતા – એક એક પડાવ પાર કરીને! અવસાનની ક્ષણે એ આ રીતે એકલા પડી ગયેલા હતા.

એક રીતે ચાપેકનું મૃત્યુ ચેકોસ્લોવેકિયાની કરુણાન્તિ નિયતિનું જ પ્રતીક હતું. થોડાક જ મહિનાઓ પછી જર્મન સેનાઓ આખા ચેકોસ્લોવેકિયાને પોતાના બૂટ તળે કચડી રહી હતી... એ પહેલો દેશ હતો જેને ફાસિસ્ટ હિંસક પશુઓએ પોતાનો શિકાર બનાવી દીધો હતો. હા પહેલો, પણ આખરી નહીં – આ તો કેવળ એક શરૂઆત હતી.

લગભગ સાત વર્ષ સુધી ચેકોસ્લોવેકિયા ફાસિસ્ટ જર્મનીના પગ તળે રહ્યું. આ દરમિયાન ચેક પ્રજાને જે યાતનાઓનો સામનો કરવાનો આવ્યો એની લાંબી કથા અહીં પ્રસ્તુત નથી. આમ પણ એ ખરેખર એક લાંબી કથા છે. અનેક ચેક સર્જકો-લેખકો ફાસિસ્ટાનાં યાતનાગૃહોમાંથી પાછા આવી ન શક્યા. એમાંના કેટલાક તો મૂર્ધન્ય કલાકારો હતા. કળાકાર જોસેફ ચાપેકનું મોત કયા અજ્ઞાત કોન્સન્ટ્રેશન કેમ્પમાં થયું એની કોઈને ખબર નથી! ચાપેક પછીના એક મહાન કથાલેખક વ્લાદિસ્લોવ વૉચુરાને ગોળીથી ઉડાડી દેવામાં આવ્યા. આખોય દેશ ભયંકર રુંધામણવાળું એક વિરાટ યાતનાગૃહ બની રહ્યો ! પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આવી

અત્યંત વિપરિત પરિસ્થિતિઓમાં પણ એક સાહિત્ય જીવતું રહ્યું; એટલું જ નહીં, પણ કેટલીક અતિ સુંદર કાવ્યકૃતિઓ અને નવલકથાઓ આ જ કાળમાં રચાઈ ! હોરા, સાઈફર્ટ, ઈલાસ અને નજવલની રચનાઓ એની તાજગી અને ગરિમાની દૃષ્ટિએ, અનાયાસ જ, ફ્રેંચ ‘રજિસ્ટો’ સાહિત્યનું સ્મરણ કરાવે એવી છે. ભૂગર્ભમાં રાખેલાં છાપખાનાંમાં આ કૃતિઓ નાનાનાનાં પત્રો-ચોપાનિયાંમાં છાપીને રાતોરાત દેશના ખૂણેખૂણે વહેંચવામાં આવતી હતી. યાન દર્દાની કેટલીક સશક્ત અને માર્મિક વાર્તાઓ – ‘સાઈલેન્ટ બેરીકેડ’, ‘ગ્રેટર પ્રિન્સીપલ’ –નો પ્રેરણાસ્ત્રોત અને પૃષ્ઠભૂમિ આ સમયની ઘટનાઓ સાથે સંકળાયેલાં છે. નૉરબર્ટ ફ્રીદ (એ પોતે યહૂદી હતા)ની નવલકથા અને મિલ્લાન યારીશની વાર્તાઓ આ યાતનાગૃહોની કૂર, ડરામણી સ્મૃતિઓ પર આધારિત છે. એક બીજા યુવા લેખક યાન ઓત્વેનાશેકની ખ્યાત નવલકથા ‘રોમિયો, જુલિયેટ અને અંધકાર’ યુદ્ધ પછીનાં ઠીકઠીક વર્ષો બાદ લખાયેલી છે, તેમછતાં આખીય નવલકથાના વાતાવરણ પર યુદ્ધ અને ફાસીઝમનો પડછાયો એક પ્રેતની જેમ ચોફેર ઘૂમતો જોઈ શકાય છે.

આજે, વિશ્વયુદ્ધ પછી બીજો દોઢ દાયકો વીત્યા પછી પણ, એક સાહિત્ય એ બિહામણી છાયામાંથી પોતાને મુક્ત કરી શક્યું નથી. કેટલીક ઘટનાઓ જ એવી હોય છે જે વર્ષો વીત્યે પણ અતીતની ધૂળમાં દબાઈ જતી નથી. એક પ્રજા માટે યુદ્ધ એવી જ સ્મૃતિ છે – જો જીવિત દુઃસ્વપ્નને ‘સ્મૃતિ’ એવું નામ આપી શકાતું હોય તો ! યુદ્ધ આવી એક આત્યંતિક – એક્સ્ટ્રીમ – સ્થિતિ છે, અને આપણા સમયમાં સત્ય કેવળ આત્યંતિક સ્થિતિમાં જ ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે – પછી એ કળામાં હોય કે જીવનમાં!

ફાસિઝમ, યુદ્ધ, યાતનાગૃહો... એ બધા આપણે માટે, ભારતીયો માટે, કેવળ ‘શબ્દો’ જ રહી જવાના, અને ત્યાંસુધી યુદ્ધોત્તર યુરપની માનસિક સ્થિતિને સમજવામાં આપણે કદાચ અ-ક્ષમ જ રહીશું. અને ત્યાં સુધી આ દેશોનું યુદ્ધોત્તર સાહિત્ય પણ આપણે માટે કદાચ અજાણ્યું – અજનબી જેવું – રહી જવાનું!

મને યાદ છે કે પ્રાગમાં એક વાર, પોતાને બુદ્ધિજીવી સમજતા એક ભારતીય સજ્જને આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરેલું કે, 'યુદ્ધ પૂરું થયાને આટલો લાંબો સમય વીતી ગયો છે તે છતાં આ ચેક લેખકો હજુ પણ એનો છાલ છોડતા નથી ! નવલકથા હોય કે પછી ફિલ્મ હોય - એમાં યુદ્ધની વાત આવ્યા જ કરે છે. તો, એ સિવાય કોઈ વિષય રહ્યો જ નથી શું?'

એમનો પ્રશ્ન બહુ સ્વાભાવિક, અને આપણા આત્મ-સંતોષી સ્વભાવને બરાબર અનુકૂળ છે! આ જ આત્મ-સંતોષ એક બીજી રીતે પણ વ્યક્ત થતો રહ્યો છે (અને એ, અલબત્ત, ભારતપૂરતો મર્યાદિત નથી !) જ્યારે આપણે સૌ, આખા યુદ્ધોત્તર ચેક સાહિત્યને 'કમ્યુનિસ્ટ પ્રચારવાદ' કહી દઈને બહુ જ આસાનીથી એની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. સ્વતંત્ર રીતે વિચારવામાંથી બચી જવાનો આ સૌથી આસાન તરીકો છે !

આધુનિક, યુદ્ધોત્તર, ચેક કથાલેખકોમાં મને યાનવિસ, લુડવિક અશ્કેનાજી અને ઈર્શી મારેકની કૃતિઓ એમાંના નૂતન પ્રયોગ, એનું વૈવિધ્ય અને એની તાજગીને કારણે ઘણી મહત્ત્વપૂર્ણ જણાઈ છે. કારેલ ચાપેકના પ્રભાવમાંથી છૂટીને - અને એ કંઈ આસાન ન હતું ! - આ લેખકોએ પોતાની આગવી મુદ્રાનું નિર્માણ કર્યું; એટલું જ નહીં, પોતાની કૃતિઓ દ્વારા કથાસાહિત્યની નવીનવી સંભાવનાઓ શોધવાની કોશિશ પણ કરી.

અશ્કેનાજીનું આધુનિક ચેક કથાકારોમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. યુરપમાં પણ એવા ઓછા કથાલેખકો છે જેની તુલના એમની સાથે કરી શકાય. એમણે પોતાની વાર્તાઓ મહદંશે પેરેબલ (નીતિબોધ-કથા)ના રૂપમાં લખી છે - બેહદ માર્મિકતાથી અને કઠોર વ્યંગપૂર્વક ! અશ્કેનાજી પોતાની આસપાસના જગતને એક અબુધ શિશુની વિસ્મયભરી આંખે જુએ છે ને અચાનક જ આપણને એ દુનિયા સાવ અપરિચિત જેવી લાગે છે - જાણે કે એના રંગ અને એના આકારો બદલાઈ ગયા છે; ને એની કેટલીય ઉપેક્ષિત ચીજો બિલકુલ નોંધપાત્ર જણાવા લાગી છે. એમની વાર્તાઓનું જગત એથી, એક સાથે એક જ સમયમાં, બહુ જ સરળ

રૂપમાં ને વળી બહુ જ અટપટા રૂપમાં આપણી સામે ઊઘડે છે
 ઈર્શી મારેક જુદી રીતે નોંધપાત્ર છે. એમની મોટાભાગની વાર્તાઓ
 બેત્રણ પાનાંથી વધારે લાંબી નથી હોતી, પણ એ જેટલી સંક્ષિપ્ત છે,
 એટલી જ લક્ષ્યને વીંધવામાં અચૂક છે. જેને કથાનક કહેવાય એની
 તો એમાં માત્ર એક ઝલક હોય છે. અનાવશ્યક વર્ણનો બાજુએ રાખીને
 એ વાર્તાઓ માનવીય સંબંધોના કોઈ ખાસ બિંદુને એક હળવા ‘ફ્લેશ’થી
 આલોકિત કરી દે છે. આ વાર્તાકારની એ અદ્ભુત શક્તિ છે.

કોઈ મને પૂછે કે આધુનિક ચેક કથા-સાહિત્યની કઈ ચીજે મને સૌથી
 વધુ આકર્ષિત કર્યો છે, તો હું કહીશ કે એની એક વિલક્ષણ પ્રકારની
 ‘એસ્થેટિક ગ્રેસ’, એક સુરુચિપૂર્ણ ગરિમા – જે એને આજના પોલિશ
 અને ઈંગ્લીશ યુવા સાહિત્યકારોના ધુંધવાટ અને આકોશથી બહુ જુદી
 પાડે છે. અને એની સૌથી વધુ ખટકનારી કમજોરી? તો, એમાં પેલા
 ધુંધવાટ અને આકોશનો અભાવ !

પરંતુ, આ બંને ચીજો એક સાથે ઉપસ્થિત હોવાનું ઈચ્છવું એ મારી
 લોભી પ્રકૃતિનું જ સૂચક નથી શું?

કેટલીક વિશેષ નોંધો :

૧. ચેક અભ્યાસીઓ પૈકી જોસેફ દોબ્રોવસ્કી ભાષાશાસ્ત્રી અને ઇતિહાસવિદ્ હતા,
 તથા જોસેફ યુંગમાન કવિ અને ભાષાવિજ્ઞાની હતા.
૨. કવિ કારેલ હિનેક માન્યાએ એ નાની વયે *May* નામનું ઉર્મિપ્રધાન એપિક કાવ્ય
 રચેલું, એ ૧૯૩૬માં મરણોત્તર પ્રકાશિત થયેલું.
૩. ન્યમસોવાની નવલકથાનું ચેક નામ *Babicka*. એનો એક અંગ્રેજી અનુવાદ
Granny નામે પણ થયેલો છે.
૪. યાન નેરુદાનો વાર્તાસંગ્રહ *Tales of the Little Quarter* નામે ૧૯૭૭માં
 પ્રકાશિત થયેલો.
૫. ચાપેકે *Letters From Italy* અને એમ બીજાં પાંચ દેશોનાં પ્રવાસ-કથાનકો
 આપેલાં છે.

આવી પ્રત્યક્ષ પાત્રા બજરાતી ભાષામાં
એક સિસ્લ વેટના છે. - રાધેશ્યામ શર્મા
તમારી સાથે પ્રવાસમાં આવ્યા છોઈએ
એવી સાહજિકતા છે. તમને ગદ્યસૈલીનું
તીવરદાન મળ્યું છે - મધુસુદન કાપડિયા
વચ્ચે વચ્ચે આવતા Flashes બહુ
સ્મણીયા સર્જનાત્મક ઉન્મેષો પણ
વરતાય છે. ગદ્ય પણ એવા જ ઊંચા
સ્તરનું. - ધીરેન્દ્ર મહેતા

વલ્લાવા નદીની પાળે ઊભીને તમે વહેતી
કસોને આભાઈ કરીલી છે. અખૂટ રસથી
બધું જોવું-જાણવું-માણવું-પ્રમાણવું. જૂની
મણી કાંપી ન થયેલી સદીઓનાં પગથિયાં
ચડવા... વળી કાકાભવનમાં કાકાનું
સાન્નિધ્ય અનુભવ્યું... મજા પડે છે આ
બધું માણવાની. - સ્મણીક સોમેશ્વર
[પત્રોમાંથી]

